

ЖАВЛОН ЖЎРАЕВ

ЎЗЛИК САРИ ЕТТИ ҚАДАМ

5

ШАХС ВА ДАВЛАТ

Эпиграф

- Ақл, бир оз сергак бўл! Сен билан суҳбатлашгани давлат келди.
- Қайси давлат? Жазоловчи давлатми ёки бой қилувчи давлатми?
- Нима фарқи бор? Иккиси ҳам бир эмасми?
- Бунисини энди давлат билади...

Диққат

Китобда давлат ҳақида билдирилган фикрлар муаллифнинг шахсий қарашлари бўлиб, улар ҳеч бир сиёсий гуруҳ номидан айтилмаган. Муаллиф конституцион дунёвий давлат тuzилмаси ва фуқаролик жамиятини ёқлайди ва давлат ҳамда шахс ўртасида мустаҳкам ҳамкорлик бўлиши керак деб ҳисоблайди. Ушбу оғоҳлантириш китобда келтирилган фикрларни нотўғри талқин қилиб, муаллифни сиёсий ташвиқотда айблаши мумкин бўлган шахсларга қаратилган.

Мундарижа

Муаллифдан	4
Бошладик	5
Шахсият	7
Тирик жон	7
Бошқарув усуллари	10
Соғлом ҳужайралар	14
Сиёсий махлуқ	18
Муҳимлик	23
Буюк халқлар меваси	23
Маданиятлар харитаси	26
Энг шахсий масала	30
Қирқта жон	34
Кемтиклар	39
Сансалор	39
Адолат истаб	42
Сиёсий бефарқлик	46
Тил комплекси	50
Қўрқувлар	55
Давлатдан қўрқиш	55
Ташқи душманлар	58
Ўткир фикрлар	62
Эркинликдан қўрқиш	66
Ришталар	71
Ёлланган боғбон	71
Юртбошим – юртдошим	74
Алтруизм ва эгоизм	78
Бунёдкор куч	83
Фахр	83
Шахсий ўсиш ва таълим	87
Бешинчи қатлам	90
Бахт	95
Муаллиф ҳақида	96

Муаллифдан

Азиз Китобхон,

Мана, бир оз дам олиб, яна суҳбатга чоғландик. Охирги суҳбатимиздан бери ҳаётингизда фақат яхши ўзгаришлар юз берди деган умиддаман.

Бу галги суҳбатимиз шахс ва давлат ўртасидаги муносабатлар – кучли шахс бу муносабатларда ўзини қандай тутиши ҳақида бўлади. Унда сиз билан яна сирлашамиз – яна эски қадриятларга янгича қарашга уриниб кўрамиз.

Китоб сизга шахсий ўсишда давлатнинг тутган ўрни ҳақида баён қилади. Жамият биздан нималар кутиши, бу умидларни оқлаш учун нималарга эътибор бериш кераклиги, шахсий бахт ва жамият ўртасида зиддият пайдо бўлмаслиги учун нималар қилиш лозимлигини муҳокама қиламиз.

Ушбу – бешинчи китоб – туркумнинг энг сиёсий китоби. Унда давлат тушунчаси муҳокама қилингани учун ҳам у жуда сиёсий. Сиёсий мавзуларда гаплашиш яхши эмас деган ишонч билан яшаётган бўлсангиз, китобни ўқиш сизга ёқимсиз бўлиши мумкин. Лекин кучли шахс ҳар қандай мавзуда ўз қарашига ва қадриятларига эга бўлиши керак. Шундай экан, сиёсий мавзуларни четлаб юриб, биз ўзимизни ўсишда чекламаслигимиз даркор.

Китоб анъанавий тарзда ҳафта кунларига атаб бобларга ажратилган. Уни ўқишда сиздан шошилмасликни, айтилган фикрларни тўлиқ ўйлаб кўрибгина хулосалар чиқаришни сўрайман. Чунки сизни чуқур мавзулар кутмоқда – чуқур мавзуларда эса тезкор хулосалар чиқариш тўғри эмас.

Даврамизга энди келиб қўшилганларга бу китобни ўқишдан олдин туркумдаги аввалги китоблар билан танишиб чиқишни тавсия қиламан. Шундагина сиз китобдаги фикрларнинг тўлиқ мазмуни ва гўзаллигидан баҳраманд бўласиз.

Хўш, кучли шахсият сари навбатдаги қадамга тайёرمىсиз?

Бошладик

*«Ҳамма айб ўзингда. Ҳукумат ишига
аралашма демаганмидим...»*

(«Шум бола» кинофильмидан)

Биз давлатлар дунёсида яшаймиз. Ер юзидан одамзод яшайдиган ҳар қандай ҳудуд борки, у ерда албатта давлат бор. У турли хил кўринишда, турли куч ва шаклга эга. Лекин ҳар бир жамият бошида бу қозонни назорат қиладиган бош ошпаз туради.

Бош ошпаз қозон бир маромда қайнаши, таомнинг тузи кам ёки кўп бўлиб кетмаслиги, масаллиқлар керакли миқдорда ишлатилиши, овқат ланж ёки чала пишиб қолмаслигини назорат қилади. Қозондаги масаллиқлар бир-бирининг таъмини бузмаслиги, бир-бирини бойитиши ва уйғунликда пишиши ҳам ошпазнинг маҳоратига боғлиқ.

Аммо таом мазаси фақат ошпаз санъатига боғлиқ эмас. Бунда ҳал қилувчи омиллардан бири – масаллиқларнинг сифати ҳамдир. Ошпаз ҳар қанча моҳир бўлмасин, қозонга тушадиган масаллиқлар талабга жавоб бермайдиган бўлса, таом таомга ўхшамайди.

Жамият қозонида қайнаётган масаллиқлар сифати – бу жамиятни ташкил қилган шахсларнинг кучлилиқ даражасидир. Агар жамиятнинг асосий қисмини муҳимликка берилган, ўз шубҳа ва қўрқувларидан нарига ўта олмайдиган, ўз ҳаёти учун жавобгарликни ўз кўлига ола билмайдиган ожиз шахслар ташкил қилса – бу қозон шўр таомлар пиширишга маҳкум.

Сиз билан суҳбатларимиз масаллиқлар сифатини оширишга қаратилган – биз кучли шахслар бўлишга интиляпмиз. Токи ўзимизга ҳам, жамиятга ҳам биздан фақат наф келсин. Шахсий ожизлик сабаб жамият қозонидаги таом сифатини бузиб қўймасликка аҳд қилганмиз.

Бизнинг жамиятда, нимагадир, жуда кўпчилиқ ҳамма масалаларни давлат ҳал қилиши керак деб ўйлайди. Яъни, ошпаз ҳам масаллиқлар сифатини назорат қилиши, ҳам ўт маромда ёнишини кузатиши, ҳам қозоннинг тозаллигини таъминлаши керак.

Лекин ошпаз буларнинг ҳаммасини қилишга киришса, ҳамма иш чала қилинади. Чунки битта одам ҳамма ишни сифатли бажаришга улгурмайди. Демак, масъулиятлар тақсимланиши – ҳар ким жамият фаровонлиги учун меҳнатдан ўз улушини ўзига олиши керак.

Бугунги жамиятимизда шахс ва давлат ўртасида сезиларли бўлиниш бор. Одамлар давлатни алоҳида бир механизм, уларнинг иштироки ва иродасидан ташқарида иш кўрувчи тузилма деб билади. Биз бугун давлатдан бегонамиз – ундан кўрқамиз, ундан нари юришга, унинг ишларига аралашмасликка ҳаракат қиламиз.

Кўп ҳолларда шахс давлатни ўзига рақиб деб билади. Чунки жамият манфаатлари билан шахсий манфаатларимиз кўпинча бир-бирига зид келади. Бу жуда самарасиз ва зарарли ҳолат – чунки бунда жамият ўз-ўзига соғлом ривожланишга тўсқинлик қилади.

Мен сизга ҳар бир китоб сўнгида ушбу билимларни кўпчиликка етказишни таклиф қиламан – атрофимизда кучли шахслар қанча кўп бўлса, шунча яхши эканини эслатаман. Мана бугун бунинг ортида қандай мақсад турганини билиб олдингиз. Англаб турганингиздек, алоҳида одамлардаги шахсий ўсиш охир оқибат ижтимоий ўсишга олиб келади. Жамиятимиз кучайиб, соғломлашиб боради.

Мен ҳар ким бахтли яшашга ҳақли эканига ишонаман. Жамият вакиллари қанча хотиржам яшасалар, уларнинг иш самарадорлиги, бир-бирлари билан муносабатлари шунча яхши бўлади. Одамлар қанча бахтли бўлса – жамият шунча яхши яшайди.

Менинг билишимча, бутун жамиятни кучайтириш учун, унинг алоҳида вакилларини кучайтириш керак. Сиз билан суҳбатларимиз ана шу мақсадга қаратилган. Қанчалик натижага эришганимизни маълум муддат ўтгандан кейин биламиз. Лекин китобхонлардан келаётган мактублардан шуни сездимки, ўзгаришлар бошланди. Сиз билан биз ана шу катта ўзгаришлар иштирокчиларимиз.

Ўзликни англаш – оддий инсон сифатида бахтли ҳаёт кечириш учун биттаю битта шарт. Мана шуни уддаласак – марра бизники.

ДУШАНБА

Шахсият

Тирик жон

Шахс ва давлат ўртасидаги мураккаб муносабатларни таҳлил қилишга киришишдан аввал, келинг, давлат ўз моҳиятига кўра қандай тузилма эканини англаб олишга уриниб кўрайлик. Бунинг учун хаёлан давлатнинг яралиш тарихига саёҳат қиламиз.

Қадимги аجدодларимиз тўдаларга бирлаша бошлаганларида, улар ўзаро аҳил яшаш ва тараққий этиш учун умумий қоидаларни жорий қилганлар. Тўда ичида меҳнат тақсимооти юзага келган ва жамоа яшаб қолиши учун тегишли қоидалар ўрнатилган.

Ҳамма амал қилиши керак бўлган қоидалар жорий қилиниши билан бирга, ана шу умумий қоидаларга бўйсуннишни истамайдиганлар пайдо бўлган. Умумий қоидаларга таяниб, бир маромда кечиб бораётган жамоа ҳаётига халал берадиган ҳаракатлар қиладиган бундай аъзоларни тартибга чақириш эҳтиёжи пайдо бўлган. Шунда жамоа орасидан бақувват аъзолар қоидага бўйсунмаганларни куч ишлатиб бўлса ҳам тарбиялашни, тарбия кор келмаса – қоидабузарни жазолаш ёки жамоадан ҳайдашни ўз зиммаларига олганлар. Вақти келиб, бу кучли аъзолар гуруҳи жамоани бошқа қабилалардан ҳимоя қилишга ҳам жавобгар бўлишган. Ички тартиб ва жамоа хавфсизлигини таъминлаганликлари эвазига бу кучлилар гуруҳини бутун жамоа ўз меҳнати ҳисобидан боққан ва кийинтирган. Энг содда кўринишда давлат ана шундай вужудга келган.

Яшаб қолиш учун ички тартиб ва хавфсизликни таъминлаш учун тузилган аскар гуруҳлар – илк давлат одамларидир. Кейинчалик, уларни озиқ-овқат, кийим-бош ва бошпана билан таъминлашга масъул тузилмалар ҳам юзага келган. Жамоанинг йиллик ҳосилидан ва ов ўлжаларидан аскарларга тегишли улушини ажратиб олиш, бу захираларни сақлаш ва аскарларга етказишга жавобгар аъзолар (илк солиқчилар) ҳам ибтидоий давлат ходимларига айланишган.

Шу тарзда давлат тузилмаси аста-секин кенгайиб, мураккаблашиб борган. Жамиятнинг янги ва янги эҳтиёжларини қоплаш учун

давлатнинг шу эҳтиёжларга жавобгар бўлимлари шаклланиб борган. Шу билан бирга, у ёки бу соҳани тартибга солиш учун ҳамма учун мажбурий қоидалар – кейинчалик эса қонунлар таъсис этила бошлаган.

Давлатни кўпинча турғун механизмга ўхшатадилар. Яъни, унинг ишлаш тартиби, алоҳида қисмлари ва бу қисмлар учун ҳаракат қоидалари белгилаб қўйилган. Бу қараш давлатни жамиятдан айри ва мустақил иродага эга, ўз қонуни бўйича ҳаракат қилувчи машина деб билади. Унга кўра, давлат алоҳида шахс истак ва иродасини ўзига бўйсундиради ва уни ўз механизмидаги бир парракка айлантиради.

Аммо давлатнинг келиб чиқиши ва ривожланишига қарасак, давлатни ўзгармас механизм сифатида баҳолаб бўлмайди. Агар давлат механизм бўлса – унинг ҳар бир қисми (ҳар бир паррак) бутун тизим билан мутаносиб ишлаши керак. Агар бир қисм ишдан чиқса ёки бир паррак нотўғри томонга айлана бошласа (масалан, давлатнинг ходими бўлган битта шахс ноқонуний иш қила бошласа) – бу бутун механизм фаолиятини издан чиқаради.

Советлар худди шундай «механик» давлат тузилмаси жорий қилишга уринганлар. Улар кучли мафкура ёрдамида ҳар бир шахсни улкан давлат механизмида ўз ўрнига эга «парракча» бўлишга даъват қилганлар. Бу давлат механизми яратилаётган пайтда (ўтган асрнинг 30 40-йилларида) шу тузилмага мос келмаган «парракчалар» бартараф этилган (қатағон қилинган). Жуда катта қурбонлар эвазига шиддатли назорат остида қурилган бу давлат механизми қанчадир муддат самарали ишлаган. Давлат механизмидаги ўз ўрни ва вазифасидан ташқарига чиқмайдиган шахслар меҳнати билан сезиларли иқтисодий ўсишга ҳам эришилган.

Аммо узоқ йиллар давомида бир текис ишлаб келган механизм тепасига Михаил Горбачёв келади ва битта мурватни кескин буради. У йиллар давомида бир томонга айланиб, қотиб бўлган давлат тузилмаси фаолиятини кескин ўзгартирмоқчи бўлади. Натижада эса бутун тизим издан чиқади ва давлат механизми қулайди.

Бу мисол бизга давлат механизм тарзида ишлай олмаслиги, ишласа ҳам – уни қуриш ва таъминлаш ўта катта куч ва манба талаб этишини кўрсатади.

Боб бошида давлатнинг ривожланишини бежиз эволюция деб атамадим. Менинг фикримча, давлат – бу тирик организм. У ҳам яралади, ўсади, ривожланади ва куни келиб нобуд бўлади. Унинг қанчалик узоқ муддат яшаши ва кучли бўлиши у туғилган муҳит, ривожланиш усули ва бошқа давлатлар билан муносабатларига боғлиқ бўлади. Тарих давомида у ҳам, худди тирик жонлар каби, ўзгариб, янги шароитларга мослашиб, янги билимларни ўрганиб борган. Давлат – жамият билан бирга улғайган.

Давлат организми алоҳида шахслар – ҳужайралардан ташкил топган. Ҳар бир ҳужайра ўз ҳаётини таъминлаш билан биргаликда, умумий организм фаолиятига ўз ҳиссасини қўшишни уддалайди. Давлат организмида уни ташқи хавфлардан ҳимоя қиладиган, касалланган ҳужайраларни даволайдиган, бошқа давлатлар билан мулоқот қиладиган, озиқ-овқатни вужуднинг барча қисмларига етказадиган, жисмоний ёки ақлий меҳнат билан шуғулланадиган миллионлаб ҳужайралар бор. Ҳар бир шахс бу организмда ўз қобилияти ва табиий мойиллигига қараб тегишли вазифани бажаради. Агар алоҳида шахс бошқа шахс ёки бутун давлат организми фаолиятига зарар келтирадиган хатти-ҳаракат қилса, бу шахсни тартибга чақирадиган – кескин ҳолда уни жамиятдан узоқлаштирадиган ҳужайралар ҳам бор. Хуллас, давлат – бу ўзини ўзи таъминлай оладиган мукамалликка яқин борган бир организм.

Албатта, юқоридаги мисолга мос келадиган давлатни топиш қийин. Аммо узоқни кўзлаган давлат ана шундай тузилмани ўзига асос қилиши ва давлатни механизмлаштиришдан нари туриши даркор. Тарихда механизм тамойили асосида қурилган давлатлар охир оқибат кичик ва оддий сабабларга кўра таназзулга юз тутганлар.

Давлатнинг тирик организмга ўхшашлиги ҳақидаги қарашдан яна бир хулоса келиб чиқади: давлат – статик (турғун) тузилма эмас, у доим ўзгариб, янгиланиб, ислоҳ бўлиб боради. Жамиятнинг талабларига кўра янги кўникмалар орттиради, ўзини оқламаган

тартибларни бекор қилади ёки янгиларига алиштиради. Ўз-ўзини тинимсиз ислоҳ қилиш – соғлом давлатнинг хислатидир.

Давлат организми алоҳида ҳужайралардан ташкил топган. Яъни, ҳар қандай давлат жамиятни ташкил қилган алоҳида шахслар йиғиндисидир. Шахс ва давлат ўртасидаги муносабатларда шахс бирламчи ўринни эгаллайди. Чунки шахс бўлмаса – давлат ҳам, унга зарурат ҳам мавжуд бўлмайди. Давлат билан олди-бердиларингиз ҳақида ўйлаганда мана шу тамойил ёдингизда бўлсин.

Давлатимиз қанчалик кучли бўлиши, бизнинг манфаатларимизга қанчалик хизмат қилиши ҳар биримизнинг шахсий кучимизга боғлиқ. Биз умумий организмни ташкил қилган ҳужайралармиз. Бу тузилмада ҳар биримизнинг ҳаётини ўрнимиз, ўз вазифамиз бор. Ҳаммамизнинг кичик-кичик ҳиссаларимиз бир бўлиб, давлат ва жамият ҳаётини таъминлайдиган буюк куч юзага келади.

Давлатнинг кучи қуроллари, армияси ёки бойликларида эмас. Ҳар қандай ҳарбий кучни бошқа ҳарбий куч енгиши мумкин. Ҳар қандай кучли иқтисодни битта инқироз синдириши мумкин. Давлатнинг кучи – уни ташкил қилган шахсларнинг кучига боғлиқ. Кучли шахслардан ташкил топган давлатгина чиндан кучлидир.

Бошқарув усуллари

Ҳар қандай давлат ўз вазифаларини бажариш учун, бошқарув кучига – алоҳида шахсларнинг устидан ҳокимиятга эга бўлиши керак. Одамларни ўз измига сола билмаган давлат ўз ишини қила олмайди ва барҳам топади.

Давлат алоҳида шахс иродасини ўзига бўйсундириш учун турлича усуллардан бири ёки бир нечасини ишлатиши мумкин. Энг примитив ва тез таъсир қилувчи усул – бу қўрқитишдир.

Аввалги суҳбатларимиздан маълумки, қўрқув – энг қадимги ва табиий кучли туйғулардан бири. У бизга яшаб қолишга ёрдам беради. Агар давлат ана шу туйғунини бошқара олса – шахс деярли тўлиғича унинг измида бўлади.

Тарихдаги ҳар қандай ҳарбий қудратга асосланган давлат халқини қўрқув ёрдамида бошқарган. Аввалига душманни қўрқитиш ва энгиш учун яратилган ҳарбий қудрат барча ғанимлар энгилгандан кейин, халқни назоратда сақлашга қаратилади ва бунда қўрқитиш усулидан кенг фойдаланилади. Рим империясининг қудрати – унинг халқни қўрқувда тутадиган ҳарбий кучи бўлган. Шарқда бу усулдан Хитой императорлари усталик билан фойдаланишган. Мўғил хонларининг ҳам асосий бошқарув усули қўрқув бўлган.

Механик давлат тузилмаси асосида қурилган ҳукуматлар ҳам қўрқувни асосий бошқарув қуроли сифатида ишлатадилар. Ўз даврида фашистлар Италия, Испания ва Германияда қўрқув ёрдамида ҳокимиятни тутиб турган. Совет Иттифоқининг ички қудрати кўп жиҳатдан халқни қўрқитишга асосланган. Сталин бошлаб берган бу сиёсат иккинчи жаҳон уриши сабаб ўта ҳарбийлашган улкан мамлакатда мустаҳкам ўрнашган.

Табиийки, бу усулнинг бир яққол хавфи бор: қўрқув билан бошқарилган халқ кучсиз шахслардан ташкил топади, чунки қўрқув ҳукмрон бўлган жамиятда ожиз шахслар етишиб чиқади. Бундай жамият таназзулга юз тутишга маҳкум.

Халқни кучли миллий ғурур ёрдамида ҳам бошқариш мумкин. Фақат бунда миллий ғурур табиий усулда шаклланиши, уни ҳеч ким мажбурлаб халққа ўтказишга уринмаслиги керак. Бу усулдан қадимги юнон шаҳар-давлатлари фойдаланишган. Уларда ҳар бир шаҳар-давлат ўз маданияти, диний удумлари, яшаш тарзи ва, энг асосийси – ўз миллий ғурурига эга бўлган. Айнан ана шу бошқаларга ўхшамаган бўлишдан фахрланиш туйғуси уларни ўз давлатларига ва ҳокимларига содиқ бўлишга ундаган.

Инглизлар билан асрий урушлар сабаб французларда ҳам ўта кучли миллий ғурур шаклланган ва аввалига қироллар, кейинчалик республика ҳукумати халқни назорат қилишда ана шу ғурурдан усталик билан фойдаланган. Кичик немис давлатлари ягона Германия таркибида бирлашганда, ҳукумат сунъий равишда немис миллий ғурурини шакллантиришга зўр берган. Кейинчалик ана шу сунъий миллий ғурур таъсири остида немислар икки жаҳон урушини бошлаб, иккисида ҳам ютқазганлар.

Англаб турганингиздек, миллий ғурур устига қурилган давлат бошқа халқлар билан доимий душманликка, ўзларидан бошқа ҳаммани ғаним деб яшашга маҳқум. Бундай жамиятни ташкил қилган шахсларда миллий муҳимлик жуда юқори бўлади ва бу уларга ўзлари ва бошқалар билан келишиб яшашга ҳалал беради.

Учинчи тур бошқарув эркинлик ёрдамида амалга оширилади. Бу бошқарув усуллари ичида энг ёши ва жуда ақлли ташкил қилинган усулдир. Бунда ҳукумат халқни эркин ташлаб қўйиб бошқаради – шахс ўзини эркин ҳис қилиши учун етарли шароит яратилади ва шу билан шахснинг сергаклиги ўлдирилади. Бундай жамият вакили ўзининг бошқарув остида эканини кўп ҳолларда сезмайди.

Қўшма Штатлар ўз тарихи бошида мана шу усулда барпо қилинган. Америкага кўчиб бориб ўрнашган одамлар асосан Европада қўним топа билмаган, эски дунёдаги бошқарув тизимидан норози тижоратчи ва тадбиркорлар бўлган. Улар янги қитъада кучли асос қуриб олгандан кейин, Европа тазйиғидан батамом мустақил бўлиш истаги билан чиққанлар ва эркинликка асосланган жамият тузишга киришганлар. АҚШ ҳукумати эркинлик воситасида бошқариш усулидан ҳозиргача кенг фойдаланади: оддий америкаликларни «шахсий эркинлик» ёки «шахсий ҳуқуқлар» каби жумлалар ёрдамида деярли ҳар қандай мафқурани қабул қилишга кўндириш мумкин.

Албатта, кўп давлатлар бир нечта бошқарув усулларини уйғунликда ишлатадилар. АҚШ ҳукумати ҳам эркинлик билан бошқаришни миллий ғурур билан кучайтиради. Фашист Германияси сунъий миллий ғурурга асосланган бошқарувни кўрқув билан мустаҳкамлаган. Бугун шундай ёндашув Россия ҳукумати томонидан ишлатилмоқда. Француз давлати эса бошқарувда миллий ғурурни шахсий эркинлик билан бир қаторда ишлатишга уринади.

Бу усулларнинг ҳар бири алоҳида шахслардаги ожизликдан фойдаланиб, уларни назоратда сақлашга қаратилган. Аммо кўрқув, ғурур ёки ҳақпарастлик кучли шахс белгилари эмас. Кучли шахс иродасини кўрқув ёрдамида синдириб бўлмайди, у миллий ёки диний муҳимликка берилмайди, у шахсий эркинлик нисбий бўлишини яхши билади. Яъни, кучли шахслардан ташкил топган

жамиятни бошқаришда юқорида таърифланган уч усулдан ҳеч бири самара бермайди.

Шахс ва давлат ўртасидаги муносабатлар барқарор ва соғлом бўлиши учун, улар қўрқувга, бурч ҳисига ёки кўр-кўрона миннатдорлик ҳисига асосланмаслиги керак. Ўз давлатидан қўрққан шахс самарали иш-фаолият олиб борадиган фуқаро бўла олмайди. Давлати ва миллати олдида ўзини бурчли билган шахс ҳам шу бурч юкидан имкон қадар халос бўлишга интилиб яшайди. Давлатига сергакликсиз миннатдор бўлиб яшаган шахс эса юзаки эркинлигининг этагидан тутиб, давлатнинг нотўғри қарорларига ҳам рози бўладиган хавфли фуқарога айланади.

Шахс ва давлат ўртасидаги муносабатлар ўзаро ҳурмат ва ишончга асосланиши лозим. Ўз халқи ишончини йўқотган давлат асосий қудратидан айрилади. Ўз давлати ҳурматини йўқотган шахс давлатни ва бошқа одамларни ўзига душман деб билади. Хўш, қандай қилиб давлат билан ишончли муносабат ўрнатиш мумкин?

Аввало, давлатни биздан алоҳида, бизга бегона бир тузилма деб қабул қилишни тўхтатиш керак. Давлат – бу биз билан бир жамиятда яшаб келаётган бошқа одамлар. Ана шу одамларга ишонч ва ҳурмат билан ёндашишни, улар билан муҳимликка берилмай мулоқотда бўлишни уддалай олсак – давлат билан олди-бердимиз ҳам маромида бўлади. Унутмангки, давлат – бу барчамизнинг умумий истак ва интилишларимиз. Бир-биримизга танлов бериб яшасак – давлат ҳам мустаҳкам ва барҳаёт бўлади.

Энг самарали бошқарув усули – бу одамларга танлаш эркинлигини беришдир. Ҳаётда қайси касб эгаси бўлишни, одамларга қандай наф келтиришни, қандай эътиқодга эргашишни, қайси маълумотга ишониш-ишонмасликни шахслар ўзи танласин. Шунда ҳар ким энг самарали усулда жамиятга фойда келтирадиган бахтли ҳаёт тарзини танлайди.

Албатта, бу усул таърифлангандай ишлаши учун, жамият кучли шахслардан ташкил топган бўлиши зарур. Бунга эса тўғри тарбия ва таълим орқалигина эришиш мумкин. Ҳар қандай кучли жамият пойдевори оиладаги тарбия ва мактабдаги таълимдан бошланади. Фарзандларимизга кучли шахс бўлишга, жамият ҳаёти ва давлат

тузилмасида ўз ўрнини топишга, бошқаларга ҳурмат нима экани англай билишга ёрдам берсак – давлат организмини янада кучайтирадиган ҳужайраларни етиштирган бўламиз.

Ўзаро ишонч ва ҳурматдан бошқа қадриятга асосланган шахс-давлат муносабатларида икки томондан бири ёки иккиси мудом азият чекишга маҳкум. Шахснинг азияти – унинг бахтсизлиги бўлса, давлатнинг мағлубияти – унинг ожизлашишидир. Бунда на шахс ютади, на давлат.

Соғлом ҳужайралар

Нима деб ўйлайсиз: организм қачон соғлом бўлади? Бу саволга турлича жавоб берса бўлади, шундай эмасми? Лекин умумий тарзда тахминан қуйидагича жавоб бериш мумкин: организм уни ташкил қилган барча ҳужайралар соғлом бўлсагина соғлом бўлади.

Демак, соғлом жамият маънавий соғлом шахслардан ташкил топиши керак. Хўш, жамиятни ташкил қилган ҳужайралар соғломлигини нима белгилайди? Улар бахтли ва ўз ҳаётидан мамнун бўлса – мана шу соғлом шахслардир. Одам ўз ҳаётидан мамнун бўлса, унда бузғунчи ишлар қилишга интилиш пайдо бўлмайди. Ўзингиз ўйлаб кўринг: ҳаётдан мамнун одамга пора бериш, кимгадир ғайирлик қилиш, бир нималарни талашиш керакми? Албатта йўқ. Демак, жамият қонунларига амал қиладиган одамлар одатда бахтли одамлардир.

Хўш, қачон одам ўз ҳаётидан мамнун бўлади? Ушбу туркум китоблари орқали суҳбатларимиз бу саволга жавоб беришга қаратилган. Одам бахтли яшаши учун унга сергаклик керак, у ўзи севган касби билан машғул бўлиши керак, мақсадларини аниқ билиши ва шу мақсадлари томон хотиржам бориши керак.

Одамлар сергак бўлиш ва ўз шахсиятларини кучайтиришга ўзлари масъуллар. Ана шундай масъулиятини ўз қўлига ола билганлар қаторида биз ҳам шу китобни ёзаямиз ва ўқиямиз.

Аммо иккинчи шарт бажарилиши учун (биз севган касбимиз билан шуғулланишимиз учун), давлат ва жамият бунга шароит яратиши лозим. Мана шу ерда давлатнинг алоҳида шахсларга бўлган

муносабати тўғри йўлга қўйилмаган бўлса – унда жамиятни ташкил қилган ҳужайралар касалланади. Яъни ҳар ким ўзи севган касбни эгаллай олмайди.

Ўзи қизиқмаган ва суймаган иши билан шуғулланган одам худди ўз имконидан ташқари ишни қилаётган ҳужайрага ўхшайди. Қондаги кислород ташувчи ҳужайралар айнан тананинг барча қисмига қувват манбайини етказишга мослашган – агар улар бошқа вазифани бажаришига тўғри келса, улар буни самарали уддалай олмайдилар ва тана соғлиги хавф остида қолади.

Агар давлат қайсидир соҳаларни тарғиб қилишга ўта катта аҳамият бериб, бошқа соҳаларни эътиборсиз қолдирса, жамиятда шу тарғиб қилинган соҳага сунъий қизиқиш пайдо бўлади. Айтайлик, давлат ўз эҳтиёжларидан келиб чиқиб, иқтисодчи ва ҳуқуқшуносларни тарбиялашга кўпроқ урғу бериши мумкин. Бунда аслида иқтисод ёки ҳуқуқ соҳасига қизиқиши бўлмаган ёшлар ҳам шу соҳаларни эгаллашга уринадилар. Ваҳоланки, сунъий қизиқиш ортидан иқтисод ёки ҳуқуқни танлаган ёшларнинг орасида муҳандислик ёки микробиологияга кучли мойиллиги бор иқтидор эгалари бўлиши мумкин. Жамиятга муҳандислар ва микробиологлар ҳам керак – жуда керак. Уларнинг аҳамияти иқтисодчи ёки ҳуқуқшуносларникидан асло кам эмас.

Жамиятдаги муҳит бир нечта соҳаларни ёқлайдиган бўлмаслиги лозим. Чунки бундай муҳитда муҳим деб билинган соҳа бўйича кўплаб самарасиз ва сифатсиз мутахассислар тарбияланади. Ҳаётий зарур бўлган бошқа соҳалар эса ривожланишда оқсай бошлайди. Жамият организмида бир гуруҳ ҳужайралар сустлашса – бу бутун вужудни касаллантиради.

Инсон танасида турли хил вирус ва бактерияларга қарши курашадиган лейкоцит деб номланадиган ҳужайралар бор. Уларни оқ қон таначалари деб ҳам атайдилар. Агар нимадир сабаб билан қонда лейкоцитлар миқдори ошиб кетса, одам лейкоцитоз ёки кескин ҳолларда оққон касаллиги билан оғрий бошлайди. Жамиятда ҳам бир соҳа вакиллари ҳаддан ошиқ кўпайиб кетса, улар ўз соҳалари бўйича самарали ишлаш ўрнига, жамиятга зарар етказа бошлайдилар.

Демак, шахслар ўз кўнглига қараб касб-ҳунар танлашини таъминлаш жамият соғлом ва мувозанатда бўлишини белгилайди. Алоҳида соҳаларга катта аҳамият бериш шу соҳа вакиллари кучсизлашишига, бутун жамият ва иқтисод зарар кўришига олиб келади.

Ўз кўнгли мойиллигига қараб касб танлашнинг яна бир ажойиб афзаллиги бор: бундай мутахассиснинг қадри доим баланд бўлади. Бугун ёшлар орасида шундай ишонч мавжуд – ҳар қанча истеъдодли бўлса ҳам, таниш-билишлари ва таъсир доираси бўлмаган мутахассис қадр топиши қийин. Бу узоқни кўра билмай айтилган хулосадир. Чунки ўз ишининг устаси бўлган одам ўз ишини моҳирона бажаради – сифатли қилинган ишнинг қадри эса ҳеч қачон тушмайди.

Бой танишингиз отасининг дастаги билан катта корхонага ишга жойлашади. Лекин у корхонага ишдан натижа керак бўлсаю, ходим уни етказиб бера олмаса – куни келиб иш берувчи шу вазифани юқори сифатда уддалайдиган мутахассисни излаб топади.

Сиз ўз соҳангизда ана шундай тенги йўқ маҳоратга эришинг, токи асоссиз сабабларга кўра чала мутахассисларни ишга олиб оғзи куйган иш берувчи охири сизни излаб келсин.

Мақсадларга эришиш ҳақида учинчи китобда суҳбатлашган эдик. Эсингизда бўлса, мақсад сизники бўлса ва у бут мақсад бўлса – унга эришиш учун сизда ҳамма имкониятлар борлигини таъкидлаган эдик. Севган касбини танлаш ва шу касбда юқори савияли мутахассис бўлишни мақсад қилиш ва унга интилишда ҳам ана шу тамойилга амал қилиш даркор.

Кўпчилик ёшлар касб танлашда шу касбнинг «обрўсини» чамалашга уринадилар. Қанча обрўли касб бўлса, шунча яхши. Негадир, қишлоқ хўжалиги соҳаларида ишлаш учун одамга етук ақлий қобилиятлар керак эмас деган хато тушунча ҳалигача жуда кенг тарқалган. Ҳар бир соҳада ақл керак – ахир, ақл самарадорликка эришиш учун энг зўр қурол. Ақлини ишлата билмаган агроном ёки чорвадор ҳосилни нобуд қилиши ёки одамларни заҳарлаб қўйиши мумкин. Зеҳн билан иш тутган агроном ёки чорвадор ўз ишида

шундай самарага эришадики, унинг тажрибасини керак бўлса оқ кўйлак кийиб, бўйинбоғ таққанлар келиб ўрганади.

Алоҳида шахслар ўз истакларига кўра соҳа ва касб танлашлари учун давлатдан кўп нарса талаб этилмайди. Давлат бу жараёнга халал бермаса ва ҳар ким ўзи қизиққан соҳасини ўрганиши учун зарур шароитларни яратиб берса бўлгани. Қолганини ҳужайраларнинг ўзи бажаради. Албатта, ҳамма шароит мавжуд бўлса ҳам, баъзи одамлар муҳимликка берилиб, нотўғри касбни танлаши мумкин. Лекин кучли шахсият эгаси бўлишни тарғиб қилиб, биз сергакликни одат қиламиз ва касбимизни ҳам ўз кўнглимиз амрига қараб танлаймиз.

Баъзи ҳолларда танлаган касбимизга интилишимизга бошқа одамлар қаршилик қилмоқчи бўлади. Улар бизга бу касб келажаги йўқлигини, бу касб билан ҳеч бир ютуққа эриша олмаслигимизни айтадилар. Бу касбдан даромад яхши эмаслигини важ қилиб кўрсатадилар.

Лекин ҳар қандай бунёдкор касб борки, у ҳеч қачон қадрини йўқотмайди. Сергакликни сақлаб қолсангиз, севган касбингизда юқори марраларга эришишингиз учун йўллар очилади, шахсий кучингиз сабаб керакли одамлар сизга керакли ёрдамни кўрсатади. Шахсияти кучли одамнинг ҳар қандай соҳада ҳам иши баракали, самарали ва фойдали бўлади.

Бирдан ошиқ соҳага қизиқсангиз – бирини асосий, иккинчисини қўшимча касб қилиб танлашингиз мумкин. Бунинг ҳеч бир ёмон жойи йўқ. Қайтанга, бир касбингизда иқтисодий муаммолар бўлса, бошқасига суянишингиз осон бўлади. Одатда ўта иқтидорли одамлар кўп соҳада тенгданига фаолият юритишни истайдилар – улар ҳамма нарсани қилиб кўргилари келади. Агар ўзингизда бирдан ортиқ касбга мойиллик сезсангиз – бу иқтидордан тўлиқ фойдаланинг ва ўзингизга икки соҳада ҳам кучли мутахассис бўлишга имкон беринг. Бу билан сиз ўзингиз ва жамиятга икки баробар наф келтирасиз. Бу билан сиз соғлом жамиятнинг соғлом аъзосига айланасиз.

Сиёсий махлуқ

Биз – сиёсий махлуқлармиз. Бу жумланинг асл маъносини англаш учун, сиёсат нималигини, унинг туб моҳиятини англаш лозим.

Бизнинг ақлимиз ҳамма нарсани тартибда сақлашни ёқтиради. Чунки тартиб назоратни осонлаштиради. Ақл эса назорат қилишни жуда яхши кўради.

Бизни болалиқдан ҳамма нарсаларимизни тартибда тутишга ўргатишади. Ўйинчоқларимиз, кийимларимиз, ўқув қуролларимизни тартибда сақлаш учун қоидалар жорий қилинади.

Ҳар қандай қоида тартибга хизмат қилади. Тасаввур қилинг, йўл ҳаракати қоидалари бўлмаса. Ҳамма кўчада ўз билганча юрса, транспорт воситалари ҳам истаганча ҳаракатланса. Бу жуда катта тартибсизликни келтириб чиқарар эди.

Табиатга саёз нигоҳ билан қарасангиз, унда тартиб йўқдек туйилади. Аммо ёввойи табиатни диққат билан кузатган одам ундаги ажойиб ва мукамал тартибга гувоҳ бўлади. Ундаги жараёнлар табиий қоидалар асосида кечади ва оддий ва самарали тартибга амал қилади.

Ҳайвон ва ўсимликларга қандай яшаш, нима қилиш ёки қилмасликни табиат айтади. Улар табиат белгилаган тартибга амал қилиб яшайдилар. Шу боис ҳам ёввойи табиат вакиллари фақат самарали усулда ҳаёт кечирадилар. Улар атроф-муҳит билан зиддиятга бормайдилар.

Биз одамлар эса табиий қоидалар билан қаноатланмаймиз. Чунки бизда табиий эҳтиёждан ташқари ижтимоий эҳтиёжлар ҳам бор. Биз автотранспортни фақатгина бир жойдан бошқа жойга тез етиб олиш воситаси деб билмаймиз. Бизга керакли жойга тез ва хавфсиз етиб олиш – табиий эҳтиёж. Бунга қўшимча бизда яна ижтимоий эҳтиёжлар ҳам бор: ўзимизни кўз-кўз қилиш, кимдандир ўзиш, обрўга эришиш ва ҳоказо. Агар кўчада ҳаракатланаётган ҳамма фақатгина табиий эҳтиёж билан юрса, ҳеч ким ҳеч кимга халал бермайди ва тартиб билан ҳаракатланади.

Тартибсизлик ва муаммолар айнан бизнинг ижтимоий эҳтиёжларимиз сабаб келиб чиқади. Ижтимоий эҳтиёжлар ақл истакларидан келиб чиқади. Бу ижтимоий эҳтиёжлар табиий қоидаларга амал қилмайди. Чунки уларда мантиқ йўқ, чунки улар самарадорликка хизмат қилмайди. Улар бизнинг муҳимлигимизга хизмат қилади.

Ўз ижтимоий эҳтиёжларимизни тартибга солиш учун биз ижтимоий қоидалар жорий қиламиз ва ижтимоий тартиб яратишга уринамиз. Аввал айтиб ўтилгандек, агар кўчадаги ҳаммага ўз шахсий муҳимлигига эргашиб, истаганча тез юришга, ўзини ва машинасини кўз-кўз қилишга қўйиб берилса – бу жуда хатарли тартибсизликни келтириб чиқаради. Шу хатарни бартараф қилиш учун ҳам бизга ижтимоий тартиб керак.

Ижтимоий эҳтиёжларни назорат қилиш учун яратилган ана шу қоидалар жамланмаси – сиёсатдир. Ижтимоий тартиб оилада, ўқиш ёки иш жамоасида, маҳаллада ва бутун жамиятда таъсис этилади. Биз оиламиз доирасида ҳам сиёсат қиламиз: фарзандлар учун қоидалар, масъулият тақсимоли, интизом ва бошқа ижтимоий тартиб белгилари оиладаги сиёсат элементларидир.

Умумий қоидага бўйсунishi керак бўлган одамлар гуруҳи қанча катта бўлса, сиёсат ҳам шунча кенг қамровли, қоидалар ҳам шунча кўп бўлади. Бир нечта шахсдан ташкил топган оиладаги сиёсат ўн та қоидага асосланса, йигирмадан ортиқ шахс тўпланган мактаб синфида юзлаб қоидалар амал қилади. Бутун жамиятни эса минг-минглаб қоидалар тартибда сақлашга ҳаракат қилади.

Оиладаги сиёсат нимага қаратилган бўлади? Ҳамма ўз вазифасини бажаришига, ҳеч ким масъулиятсизлик қилмаслигига, ҳар ким ўз ўрнини билишига – бир сўз билан айтганда, ижтимоий адолатга. Оиладаги сиёсат оила аъзоларининг вақти ўз шахсий эҳтиёжлари ва оила эҳтиёжлари ўртасидан адолатли тақсимланишига хизмат қилади.

Масалан, мен билим олиб, олий маълумотли бўлмоқчиман. Бу менинг шахсий ўсишим учун керак, келажагимни таъминлашга ҳисса. Лекин бунга эришиш учун мен кўпроқ ўқишим ва изланишим керак. Кунимнинг кўп қисми шунга сарф бўлади. Натижада оилам

эҳтиёжларига мен қўшишим керак бўлган ҳиссам эътиборсиз қолади.

Баъзи оилалар бундай зиддиятни янги қоида таъсис қилиш билан ҳал қиладилар. Янги келишув тузилади: ота-она фарзандига билим олиш учун кўпроқ бўш вақт ажратиб, оилани таъминлашни ўз бўйнига олади, фарзанд эса улғайиб, маълумотли бўлгач эса ота-онаси елкасидан бу юкни олади ва уларга беғам кексалик тақдим этади. Шу усулда оиладаги сиёсат тартибга солинади ва ижтимоий адолат тикланади.

Давлат ҳам кўпинча шундай иш тутлади: ёшларга илм олиш ва фойдали мутахассис бўлгунча вақт ва шароит беради. Бепул ўрта таълимни таъминлайди, талабаларга стипендия билан кўмаклашади. Кейинчалик, мутахассис бўлиб, ишга киргач, фуқаро бу ёрдам эвазига давлат ва жамиятга фойда келтириш билан ўз қарзини узади.

Бу оиладаги ва жамиятдаги сиёсат қанчалик ўхшаш ҳолат эканига бир мисол. Аслида ҳаётимизнинг ҳар бир даражасида биз сиёсат билан яшаймиз. Кундалик юриш-туришимиз, одамлар билан муомаламиз, орзу-интилишларимиз ҳаммаси ижтимоий тартибга амал қилади. Бунга қисман маданият, анъаналар, ижтимоий андазалар ва, албатта, давлатнинг сиёсати (у қабул қилган қонунлар) ўз таъсирини ўтказади.

Бизнинг туғилишимиз сиёсат: чақалоқ туғилганда маълум маросимлар қилинишини ижтимоий тартиб тақозо этади. Улғайишимиз сиёсат: ота-она ва жамият онгимизга ижтимоий тартибга хизмат қилувчи дастурларни ёзиб боради. Таълим олишимиз – катта сиёсат: айнан таълим бизга ижтимоий тартиб ҳақида энг кенг билимларни беради. Сиз мактабда фақат ёзиш ва ўқишни ўрганмайсиз – сиз мактабда жамият аъзоси бўлиш, ижтимоий тартибга амал қилишни ўрганасиз. Бизнинг турмуш қуришимиз, фарзандли бўлишимиз, ишга киришимиз – ҳаммаси сиёсат. Бунда ижтимоий тартибга амал қилмасдан иложимиз йўқ. Бизнинг бу дунёни тарк этишимиз – сиёсат: ижтимоий тартиб белгилаган усулда ерга кўмилышимиз керак.

Баъзи одамлар ўзини сиёсатдан йироқ деб билади. Албатта, улар бунда давлатнинг олиб бораётган сиёсатини назарда тутаяди. Лекин сиёсатдан йироқ бўлиб бўлмайди. Сиёсат сизнинг ҳар бир нафасингизда бор – токи сизда ақл бор экан, демак сиз сиёсатга бевосита дахлдорсиз.

Хўш, бизга бу қадар кўп сиёсат нега керак? Нега биз бунчалик сиёсийлашган махлуқлармиз?

Чунки биз энг тартибсиз жонзотмиз. Бизнинг ақлимиз аҳамиятсиз нарсаларга ортиқча аҳамият бериб, табиий мувозанатни бузишга ўч. Табиий мувозанат бузилганда эса – тартибсизлик келиб чиқаяди. Биз ўзимиз ҳаётимизда тартибсизлик келтириб чиқарамиз ва ана шу тартибсизликни назорат қилиш учун сиёсат ўйлаб топамиз.

Лекин ҳар қандай сиёсатнинг бир камчилиги бор: у ҳар доим ҳам кутилгандек иш бермайди. Ижтимоий тартибни бузадиганлар, қоидаларни менсимайдиганлар, ижтимоий адолатни қадрламайдиганлар ҳар доим топилади. Шунда жамиятда (бу жамият кичик оилами, ёки бутун халқми – фарқи йўқ) зиддиятлар келиб чиқаяди. Бу зиддиятлар бизни кўнгил хотиржамлигидан айиради ва бахтсиз одамларга айлантиради.

Ижтимоий тартиб муҳимликка берилиш сабаб бузилади. Кимдир ўз манфаатини жамият манфаатидан устун қўяди, кимдир ўзига ортиқча баҳо беради, кимдир ўзини адолат ва қонундан юқори ҳисоблайди. Жуда ажойиб ҳолат: муҳимлик бизни нотабиий истакларга эргашиб, тартибсизлик келтириб чиқаришга ундайди. Бу тартибсизликни бартараф қилиш учун қоидалар жорий қилиб, муаммони ҳал қилмоқчи бўлсак – муҳимлик ана шу қоидаларни бузишга ундайди ва янги муаммолар келтириб чиқаради.

Сиз билан мен бу ҳолатга ечим оддийгина сергаклик эканини биламиз. Сергаклик бизни табиий мувозанатни бузишдан асраб қолади. Табиий мувозанат бузилмаса – янги зиддиятлар келтириб чиқарадиган сиёсатга ҳожат йўқ. Ҳеч эътибор берганмисиз: сиёсат ҳақида ўйлаш ёки гапириш жуда ёқимсиз. Сабаби оддий: сиёсат – муҳимлик меваси, у бизнинг ҳаётимиз қувватимиз ҳисобидан мавжуд. Сиёсатнинг асосий муаммоси – унинг мавжудлиги, унга зарурат борлигида.

СЕШАНБА

Муҳимлик

Буюк халқлар меваси

*“Тарқаб кетган тўқсон тўққиз
уруғимсан, Ватаним”*

(Севара Назархон қўшиғидан)

Сиз – кучли шахссиз. Балки буни ўзингиз билмассиз ва юзага чиқара олмассиз, лекин сиз – кучли шахссиз. Чунки сизда минглаб йиллар давомида тўпланган куч ва салоҳият бор. Бу кучни сизга барча аждодларингиз қолдирган.

Сизнинг генингизда саклар, юнонлар, форслар, араблар, мўғиллар ва бошқа юзлаб буюк халқларнинг мерослари жамланган. Сиз буюк халқларнинг буюк мевасисиз. Ер юзидаги ҳар бир инсон буюк халқларнинг буюк меваси.

Бугун биз яшаётган ҳудудларда бир пайтлар оқ-сарикдан келган, кулранг кўзли, сариқ сочли саклар яшаган. Доро ва Кир истилоси билан бу ҳудудларга форслар келган ва маҳаллий халқ билан қоришган. Искандар истилоси билан уларга юнонлар келиб қўшилган. Кейинчалик араблар, мўғиллар ва руслар бу жараённи давом эттирган.

Бугунги ўзбек – минглаб йиллар бир-бири билан тинмай қоришиб келган элатлар натижаси. Қора қош ва сочларни форслардан, буғдойранг терини араблардан, қисик кўзларни мўғиллардан олганмиз.

Ўз юксак маданияти ва қадриятларига эга маҳаллий халқ ҳар бир янги истилочи халқдан янги нарсаларни ўрганган. Асрлар давомида маданият бойиб, ўзгариб борган. Бугун ҳам кундалик ҳаётимизда ўша қадимги саклардан қолган одатларимиз, форслар ва араблар олиб келган удумлар, руслардан ўрганган тартибларимиз мавжуд.

Энди энг асосий гапни айтаман: миллат деган тушунча – шартли белги. Сиз ҳеч қачон соф ўзбекни топа олмайсиз. Ҳар бир одам қонида юзлаб элатларнинг гени мужассам. Ҳар бир ўзбек ўз ирсий

меросида қанчадир фоиз юнон, қанчадир фоиз форс, қанчадир фоиз араб ва мўғил.

Миллат деган нарса шу қадар онгимизга маҳкам ўрнашганки, менинг бу гапларим жуда кўпчиликда норозилик уйғотади. Лекин жаҳлингиз босилиб, озгина сергак туриб ўйласангиз – ростдан ҳам соф миллат деган нарса мавжуд эмаслигини англаб етасиз.

Миллатчилик – жуда ҳам хунук одат. Бу илмсизлик ва ожизлик белгиси. Ўзининг келиб чиқишини аниқ билмайдиган одамгина миллатчи бўлиши мумкин. Бу ўзлигини англай билмаган одамга хос.

Миллий муҳимлик – ўз миллий келиб чиқишига ўта катта аҳамият беришдир. Бундай муҳимлик одамни заифлаштиради – чунки бундай одамга унинг миллатини баҳона қилиб таъсир ўтказиш, унинг иродасини назорат қилиш мумкин.

Бугун кўпчиликда (айниқса, ёшларда) давлат – ўзбекларники деган ишонч мавжуд. Албатта, халқимизнинг асосий қисми ўзбек деган ном остида яшайди. Лекин давлат – бутун халқнинг вакили. Давлат мамлакат ҳудудида яшовчи ҳар бир шахснинг манфаатига хизмат қилади. Ҳар ҳолда, жамият фаровон бўлиши учун шундай бўлиши керак.

Бироқ бу гапларни ҳаётга солиштирсак, амалда кўп нарса бошқача. Давлат номидан иш кўрадиган ҳамма ҳам миллатчиликдан ҳоли эмас. Лекин муаммо алоҳида мансабдор шахс одамларни миллатига қараб ажратганида эмас – муаммо буни кўриб турган бошқалар буни оддий ҳол деб қабул қилишида. Муаммо – миллатчилик табиий ҳол деб кўрилишида.

Мен фақат ўзбеклар миллатчи демоқчи эмасман. Миллатчилик одати биз билан бирга яшаётган руслар, тожиклар, корейслар, қирғизлар, татарлар ва бошқа юзлаб элат вакилларида бор. Аммо биз ўзбеклар – мамлакатда кўпчиликмиз. Демак, бизнинг ўзимизга бўлган ишончимиз баландроқ. Ва биз бошқа миллатларни ажратишга унча кўрқмаймиз – бундан уялмаймиз.

Биз қанча миллатчиликка берилсак, юртимизда яшаётган бошқа миллат вакиллари ўзларини шунча катта хатар остида деб биладилар. Натижада улар ўз ғилофларига ўралиб, ўз

миллатларига каттароқ аҳамият бера бошлайдилар. Бу эса уларнинг жамиятдан бегоналашишига – жамиятнинг ичида жиддий бўлиниш пайдо бўлишига олиб келади. Бўлинганни эса бўри ейди.

Бугун руслар юртида меҳнат қилаётган юртдошларимизга қилинаётган муомалани кўриб, миллатчиликдан ҳоли бўлиш жуда қийин. Руслар ҳам ўз юртида кўпчиликни ташкил қилгани учун, уларнинг орасида бошқа миллат вакиллари камситишдай ожизликка борадиганлар кўп топилади. Лекин қайсидир шахслар ожиз бўлганига жавобан биз ҳам ожизликни танласак – бу сергак танлов бўлмайди.

Биз кучли бўлишни танлашимиз керак. Миллат сифатида эмас – халқ сифатида бир бўлишимиз, хилма-хиллигимиздан ўзимизни кучли қилиш учун фойдаланишимиз керак. Юртдошларимизни миллатига қараб эмас – жамият учун келтирган фойдаси, меҳнатига қараб ҳурмат қилишни ўргансак, буюк халқ бўламиз.

Давлат – халқнинг вакили, миллатнинг эмас. Узоқни кўзлаган давлатчилик «милълат» тушунчаси устига қурилмаслиги керак. Чунки миллат доим ўзгариб туради. Бундай давлат ўз ғилофига ўралишга, дунёда юз бераётган жараёнлардан узилиб қолишга маҳкум. Бундай давлатнинг асосини ташкил қилган «милълат» тушунчаси глобал олди-бердиларга дош бера олмайди. Миллат устига қурилган давлат ана шу миллатни ўзгаришсиз сақлаб қолишга ва шу билан ўз мавжудлигини таъминлашга интилади. Бу эса халқни тушкунликка олиб келади.

Бугун ўзбек тилини бошқа тиллардан кириб келган сўзлардан «тозалаш»га интилиш ҳолати кузатилмоқда. Бу аҳолининг баъзи қатламларида миллий муҳимлик авж олганидан далолат. Энг ачинарлиси, бундай таклифлар ўқимишли, дунёқараши нисбатан кенг шахслардан чиқмоқда. Сергак ва маънавий бутун одам тилимиз ўнлаб тилларнинг қоришмаси эканини, тил тинимсиз ўзгариб, янгиланиб ва бойиб боришини билади. Бу жараённи ортага қайтаришга интилиш – самарасиз ва зарарли ҳаракат. Бунга сарфланган кучни бошқа – бунёдкорроқ мақсадга йўналтирилса, жамият учун қанча фойдали ишлар қилса бўлади.

Мен ўзбек тилини жуда яхши кўраман. Рус ва инглиз тилларини яхши билсам ҳам, ўзбек тилида фикримни баён қилганда тилим яйрайди. Ўзбек тилининг менга завқ бағишлайдиган жиҳати шуки, у тарих давомида турли тиллардан энг яхши сўзларни олиб, бойиб борган, сайқалланган. Халқ ўз тилини айнан бошқа тиллар ёрдамида чархлаган. Шунинг учун бугунги ўзбек тилида ўткир фикрлар айтиш, оташин шеърлар битиш мумкин. Бу қудрат илдизи тилнинг соф ўзбекча ёки туркийлигида эмас – унинг ранг-баранглигида.

Миллий муҳимлик нафақат тил, балки жамиятнинг бошқа жабҳаларини ҳам ривожланишдан тийиб турувчи ҳолат. Ундан ҳоли бўлишга эришган шахс бошқаларни ҳурмат қилишни ўрганади ва ўзи ҳам ҳурматга сазовор бўлади. Ундан ҳоли бўлишга бутун халқ эришса – бу халқ улкан ютуқларга ва фаровонликка эришади. Буни қанчалик тўғри эканини билиш учун амалда синаб кўриш керак.

Миллий муҳимликдан ҳоли бўлинг. Бу билан ўз миллатингиздан «чиқиб» қолмайсиз. Аксинча – бу билан кучли шахс сифатида ўз миллатингиз обрўсини кўтарасиз. Бошқа миллат вакиллари орасидан дўстлар орттиринг. Улар сизга кўп янги нарсаларни ўргатиши мумкин. Сиз ҳам уларга кўп нарсани ўргатишингиз мумкин.

Кучли шахс инсон қадрини унинг миллати белгиламаслигини билади. Сиз ҳам энди миллат – шунчаки шартли белги эканини биласиз. Шахсиятингиз имкониятлари миллий муҳимлик билан чекланмаса, катта ютуқларга эришишингиз мумкинлигини биласиз. Мана энди сиз ростдан ҳам кучли шахссиз.

Маданиятлар харитаси

Мамлакатимиз бир-биридан ранг-баранг табиат ва маданиятга эга вилоятлардан ташкил топган. Ҳар бир ҳудуднинг ўзига хос ҳаёт тарзи, гўзал урфлари ва бетакрор иқлим шароити бор. Аммо, нимагадир, биз бу фарқли жиҳатларни бир-биримиздан узоқлашиш ва бегоналашиш учун ишлатамиз.

Маҳаллийчилик – одамларнинг шахсий муҳимлиги асосида юзага келган яна бир катта ижтимоий офатдир. У одамларни яшаш жойи ёки келиб чиқиш ҳудудига қараб ажратишни, бир ҳудуд аҳолиси

бошқа ҳудудда яшовчиларга паст назарда қарашини билдиради. Бу иллат ҳар биримизда озми-кўпми бор ва у турли ҳолатларда одамлар билан мулоқотимизни қийинлаштиради.

Биз ягона жамият бўла туриб, ҳудудларга қараб шу қадар бўлинганмики, бу бўлиниш тенгданига турли хил поғоналарда намоён бўлади. Биз, аввало, географик жойлашувга қараб бўлинганмиз. Бу табиий шароитлар асосида юзага келган бўлинишдир. Фарғона водийси ҳар томондан тоғлар билан ўралган бўлгани сабаб, у ерда алоҳида ўзига хос маданият ва яшаш тарзи шаклланди. Хоразм воҳаси ҳам бошқа ҳудудлардан саҳролар билан ажратилгани сабаб, бу ўлкада ҳам ўзига хос маданият ва турмуш тарзи юзага келган (уларнинг шеvasи ҳам бошқа вилоятлар тилидан кескин фарқ қилади). Сурхондарёнинг тоғларида яна бошқа ўзига хос маданият илдиз отган. Чирчиқ-Оҳангарон водийсида жойлашган Тошкентда ҳам бошқа ҳеч бир ҳудудда йўқ маданият ва ижтимоий тузум юзага келган. Булар мамлакатимиздаги табиий-тарихий омиллар сабаб бир-биридан фарқли ривожланган маданий ҳудудларга баъзи мисоллар, холос.

Аммо бўлиниш бу билан тугамайди. Вилоятлар ўз навбатида марказий шаҳар ва туманларга бўлинган: шаҳарликлар туманларда яшовчиларни ўзларидан бошқача деб билади. Туманлар ҳам ўзларини шаҳардан ва бошқа туманлардан ғайри деб биладилар. Бир қишлоқ одамлари бошқа қишлоқ одамларини менсимаслиги, бир маҳалла қўшни маҳаллага юқоридан туриб қараши ҳолатлари ҳам жуда кенг тарқалган.

Биздек меҳмоннавоз ва дўстликпарвар халқ ичидан бунчалик бўлинишига нима сабаб? Ахир, қайси бир вилоятга меҳмон бўлиб борсангиз, сизни очиқ юзли одамлар қўли кўксида юзида табассум билан кутиб олади. Қанча узоқдан меҳмон келса уйимизга – шунча севинамиз, шунча фаҳрга тўламыз, меҳмонларни чиройли кутиб олишга шунчалик интиламиз. Нега энди бошқа жойдан келган одам биз билан яшаса, ишласа ёки ўқиса, уни доим ажратгимиз, ундан айри бўлгимиз келади?

Гап шундаки, биз хилма-хил маданиятларимиздаги фарқларга кўпроқ эътибор берамиз. Бошқалардан фарқли бўлиш биздаги

шахсий муҳимлик туйғусини кучайтиради ва биз ўз ҳаёт тарзимиз ҳақлигига исбот излаймиз. Айнан шу муҳимлик туйғуси бошқалар ҳаёт тарзини қоралашга ва шу асосида уларни ноҳақ билишга асос бўлади.

Бу ёндашувни сергак туриб баҳоласа, унинг қанчалик юзаки ва чекланган экани аён бўлади. Ўзингиз ўйлаб кўринг, турли ҳудуд ва иқлим шароитида яшовчи одамларнинг қарашлари, фалсафаси, турмуш тарзи турлича бўлиши табиий ҳол. Тоғнинг ўз тошлари. саҳронинг ўз қумлари бор – бундай хилма-хил муҳитда бир хил маданият шаклланиши имконсиз.

Айтайлик, мен водийда эмас, Мирзачўлда туғилдим деб тасаввур қилайлик. Хўш, менинг тарбиям ва ҳаётга қарашларим Мирзачўл шароитларига мос бўлгани мақсадга мувофиқми ёки водийча тарбия билан ўсганимми? Албатта, ҳудудий муҳимликка берилган водийликлар водийча тарбия ҳаммасидан афзал деб билади. Аммо бундай тарбия Мирзачўлда яшаб кетиш учун мос бўлмаслиги мумкин. Шу боис ҳам йиллар давомида Мирзачўлнинг ўз ҳудудий маданияти ва турмуш тарзи шаклланган ва шу ҳудуд одамларига беминнат хизмат қилиб келмоқда.

Ишонинг, ҳамма жойда бир хил қадриятлар бўлса – ҳаёт жуда зерикарли бўлар эди. Биз бошқа вилоят ва ўлкалар маданиятини кўриб, жуда кўп нарсаларни ўрганамиз, янги қадриятларни кашф қиламиз. Уларнинг қадриятлари ҳам бунёдкор мақсадларга хизмат қилади. Уларнинг яшаш тарзи ҳам ўз жозибаси ва афзалликларига эга. Биз бу афзалликларни кўра билмасак, улар мавжуд эмас дегани эмас. Ҳудудий муҳимликка берилмасдан, бу ажойиб маданиятларни ўргансаккина ана шу афзалликларни таний оладиган бўламиз.

Ҳудудий муҳимлик илллати фақат бизнинг жамиятга хос жиҳат эмас. Бу илллат ҳар бир мамлакатда бор. Европанинг ривожланган давлатларида ҳам одамлар бир-бирини вилоятига ёки яшаш ҳудудига қараб ажратади. Бунинг ажабланарли жойи йўқ, чунки инсон табиати ҳамма ерда бир хил: жамият иқтисодий ривожланган бўлса ҳам, унинг алоҳида аъзолари бари бир муҳимликдан ҳоли яшай олмайдилар.

Биздаги муаммо шундаки, ҳудудий муҳимлик жуда кўп қарорларимизга таъсир қилади. Ота-оналар бошқа вилоятдан келин олишни ёки бошқа ҳудудга қиз узатишни жуда кўп ҳолларда истамайдилар. Ўқиш ёки иш жойида бошқа вилоятдан келганлар билан дўст тутингимиз келмайди. Кўпинча ҳудудий муҳимлик сабаб кимгадир ноҳақлик қиламиз.

Биз, аввало, кучли шахс бўлмоқчимиз. Кучли шахс эса турли ҳудудлардаги маданий хилма-хилликни қадрлайди ва буни ўз маънавий ўсиши учун ишлата билади. Водийликлардан кўп фойдали нарсаларни ўрганса бўлади. Хоразмликлар ҳам ҳаётга қарашларингизни жуда кўп янги фикрлар билан бойита оладилар. Самарқанд ва Бухоро аҳолисининг бошқаларга ибрат бўладиган қадриятлари бор. Сурхондарё ва Қашқадарё ҳам ажойиб инсонлар ўлкаси – улардан ҳам кўп нарсани намуна қилиб олса арзийди.

Ундан кейин, Навоий ва Жиззахнинг полиз экинларисиз, Хоразмнинг гурунчисиз, Сурхондарёнинг тилни ёрар узумларисиз, водийнинг олма ва анорларисиз, Самарқанднинг нонларисиз ўзбекнинг дастурхонини тасаввур қилиш қийин. Биз яхлит вужуднинг алоҳида қисмларимиз – ҳар биримиз бошқаларга керакмиз, жамият ҳаётида ўз ўрнимиз ва бошқаларга ўхшамаган қадримиз бор.

Шаҳарликларга маслаҳат: қишлоқликлар сизни озиқ-овқат ва бошқа қишлоқ хўжалиги моллари билан таъминлаётганини ёдда сақланг. Меҳнатдан қочмайдиган қишлоқ одамларига ҳурмат кўрсата билиш – юксак маданият белгиси. Шаҳарнинг маданиятли одамларига қишлоқликларни камситишдек маданиятсиз иш асло ярашмайди.

Қишлоқликларга маслаҳат: унутмангки, ҳар қандай шаҳар ҳам бир пайтлар кичик қишлоқ ўрнида пайдо бўлган. Шаҳар аҳолиси сизни таълим ва тиббиёт каби зарурий хизматлар билан таъминлайдилар. Уларга ҳурмат кўрсата билиш – бағрикенглик белгиси. Қишлоқ одамлари эса самимиятда ҳар кимга ўрнак бўла оладилар.

Булар жуда оддий гаплардек туйилиши мумкин – лекин ана шу оддий гапларни ҳаётимизда қўллашга келганда бизга баъзан шахсий куч етишмай қолади. Кейинги сафар кимнидир яшаш жойига қараб бошқалардан ажратаётганингизни сезсангиз – сергак тортинг.

Худудий муҳимлик ҳурматга лойиқ кўплаб одамлар билан сиз учун фойдали мулоқотда бўлишингизга халал беришига йўл қўйманг.

Шу ўринда бир нарсани айтиб қўймоқчиман. Ушбу туркум китоблар мамлакатимизнинг турли ҳудудларида яшовчи ажойиб инсонлар билан фикр алмашиш натижасида юзага келган. Бу баёнлар ўн икки вилоят, бир республика ва пойтахтлик кучли шахс бўлишга интилаётган очиқ фикрли ва кенг кўнгилли одамларнинг меҳнати самараси. Мен ҳар сафар узоқ вилоят ва туманлардаги китобхонлардан хат олсам, жуда хурсанд бўламан – бу менга яшаш жойи ва турмуш тарзидан қатъий назар, шахсий ўсиш йўлидан боришни танлаётган дўстларим жуда кўп эканини эслатади. Биз ҳамфикрмиз, биз яқдилмиз – мана шу бизнинг энг катта ютуғимиздир.

Энг шахсий масала

Биз аввалги китобда дин ва эътиқод тушунчаларини фарқлашга ҳаракат қилган эдик. Бу гал диний муҳимлик қандай пайдо бўлиши ва у назоратга олинмаса, қандай оқибатларга олиб келиши ҳақида сўзлашамиз.

Диний қарашлар одамларга кучли таъсир қилгани учун, улар кўп ҳолларда сиёсий қурол каби ишлатилган. Улар одамларнинг эътиқодга бўлган эҳтиёжидан куч олади. Дин воситасида одамларни бирлаштириш учун, уларга ғайридинлардан фарқли жиҳатлари ҳақида айтиш лозим. «Биз ҳақ йўлдамиз – улар эса адашганлардир» каби таъкидлар дин вакилларига ўзларини бошқаларга солиштиришга, ғайридинлардан устун жиҳатларини кўра билишга ва бу билан фахрланишга имкон берган. Диний муҳимлик ана шундай пайдо бўлган.

Ўқувчида нотўғри таассурот уйғонмаслиги учун, диний муҳимлик деб нимани назарда тутаётганимни айтиб ўтай. Диний муҳимлик – бир дин вакилининг ўз диний қарашларини бошқаларникидан устун билиш, ўзини ҳақроқ санаш ва шу асосда бошқа дин ёки динсизлик вакиллари қоралаш ҳолатидир. Диншуносликда диннинг тамойилларига ўта берилиб кетиш, уларга амал қилишда

кескинликка боришни диний мутаассиблик ёки ақидапарастлик деб атайдилар.

Диний мутаассиблик тарих давомида инсоният бошига кўплаб кулфатларни келтирган. Ўрта асрларда европаликлар Ватикан таъсирига тушиб, диний муҳимликка ҳаддан зиёд берилганлар. Улар черков учун ҳар нарсага тайёр бўлиш даражасида диний мутаассибликка берилганлар. Бунинг энг ачинарли натижаси – Салиб юришлари бўлган. Қуддус шаҳрини мусулмонлардан тортиб олиш – оддий европаликка асло керак бўлмаган. Лекин диний муҳимлик сабаб, у черков даъватига эргашган ва бошқа дин вакилларига қарши қилич кўтарган.

Бизнинг тарихда ҳам диний мутаассиблик жамиятга зарар келтирган ҳолатлари кўп учрайди. Буюк астроном олим Мирзо Улуғбекнинг ўз фарзанди кўлидан ўлим топишига диний мутаассиблик сабаб бўлган. Шоҳ ва олим ўз зеҳнли нигоҳини юлдузларга қаратганидан уни шаккокликда ва динга қарши боришда айбловчилар пайдо бўлган. Отасининг илм-фанга меҳрини нотўғри тушунган Абдулатиф айнан диний мутаассиблик сабаб ўз жиноятини «тўғри» иш деб билган – у тахтни ва динни осмондан худони излаган шаккок ҳукмдордан тозалашга аҳд қилган.

Диний муҳимлик – ўз дини ва унинг тамойилларига ҳаддан зиёд аҳамият беришдир. Бундай муҳимликка берилган одам динни ҳар нарсадан устун қўйиб, жамиятдаги бошқа қадриятларни менсимасликкача бориши мумкин. Ҳар қандай дин илм олишни тарғиб қилади – аммо ўз ғаразли мақсадларига одамларни эргаштириш учун динни қурол қилиб ишлатадиганлар кўпинча илм-фанни инкор қиладилар. Диний қадриятларни пеш қилиб, кимдир фанни инкор қиляптими – бу гапларнинг асл эътиқодга ҳеч қандай дахли йўқлигини сергак одам дарҳол англайди.

Дин ва давлат қонуни бир масала юзасидан икки хил тартиб ўрнатиши мумкин. Масалан, динда устама фоизга қарз бериш ман қилинган. Давлат эса банклар фаолиятини қонуний деб белгилаган. Чунки давлат бутун жамиятга хизмат қилувчи қонунларни қабул қилади. Замонавий жамият барқарор ривожланиши учун эса банклар фаолияти зарур.

Диний тамойил айнан шу дин вакиллари манфаатларига хизмат қилиши мумкин. Аммо бизнинг жамиятда турли хил дин вакиллари яшайди – барчанинг манфаатини таъминлаш давлат елкасида. Конституцияда дин давлатдан алоҳида эканини таъкидловчи модда барчанинг манфаатига хизмат қилувчи давлат қонунлари биринчи ўринда туришига ишора қилади.

Диний муҳимликка берилган одамлар менинг гапларимни ҳам нотўғри талқин қиладилар. Динга ноҳолис муносабат қандай оқибатларга олиб келиши ҳақида гапирсам, кўпчилик буни осон ҳазм қила олмайди. Чунки одамлар учун диний муҳимликдан ҳоли бўлиш жуда қийин. Ҳар нима қилса ҳам, дин – ҳаётимизнинг ажралмас ва катта қисми. У ҳар қандай хатти-ҳаракатимиз ва қарорларимизга ўз таъсирини ўтказди. Буни англаган ҳолда, мени даҳрийликда айблаганлардан хафа бўлмайман.

Шу ерда, муҳокама бир томонлама бўлмаслиги учун, динсизлик муҳимлиги ҳақида ҳам айтиб ўтишим жоиз. Атеистлар – ҳеч бир эътиқодни қабул қилмаган ва Худо борлигини инкор қилувчи одамлар. Атеистик муҳимлик – Худони инкор қилишга ҳаддан зиёд аҳамият беришдан келиб чиқади. Бундай муҳимликка чалинган одам диндор одамларни ёмон кўриш ёки камситиш каби ожиз ҳаракатлар қилиши мумкин. Яъни, атеистик муҳимлик диний муҳимликчалик зарарли одатдир.

Диний муҳимлик бизни энг аввало атеистлардан нафратланишга ундайди. Чунки биз ҳақ деб билган йўлни улар инкор қиладилар. Лекин кучли шахс ҳақиқатга кўплаб йўллардан бориш мумкинлигини билади. Шундай экан, атеистлардан хафа бўлиш, уларни қоралаш, ёки (Худо кўрсатмасин) улардан нафратланиш керак эмас. Уларнинг танловини ҳурмат қилиш керак – тамом.

Тарихдаги энг буюк салтанатларда турли динларга ҳурмат билан муносабат билдирилган. Бу юксак маданият белгиси ҳисобланган. Усманий турклар империясида ҳам турли дин ва эътиқод вакиллари дўстликда ва тотувликда яшаганлар. Айнан ана шундай ёндашув узоқ муддат давомида салтанатда ички барқарорлик ва ривожланиш сақланиб қолишига асос бўлган.

Буюк аждодимиз Бобур Мирзо ва унинг фарзандлари ҳам Ҳинд заминида асос солган янги салтанатида ички тинчлик ва фаровонликни таъминлаш учун, турли хил дин вакиллариغا ҳурмат кўрсатишда ибрат бўлганлар. Диний муҳимликка берилган амалдорларга бу сиёсат ёқмаган, лекин вақт ўтиб хилма-хил динга эргашувчи Ҳиндистон халқи баҳамжиҳат яшашга эришганида бу тадбир ўзини оқлаган.

Ислом ҳар вақт бағрикенгликни, бошқа дин вакиллариغا ҳурмат кўрсатишни тарғиб қилган. Ислом тамойиллари бугунги кунда жуда хилма-хил талқин қилинмоқда – бундай талқинларнинг баъзиси ғайридинларга нафрат уйғотишга уринмоқда. Лекин дин тамойилларини қандай тушуниш ва амалда қўллашни биз танлаймиз. Шундай экан, диний муҳимлик таъсирида кимгадир нафрат ёки ғайирлик кўрсатиб, беҳуда гуноҳ орттирмайлик.

Сизни бирор кимга ёмон қарашга, кимнидир қоралашга, кимнидир айблашга ундайдиган одамлар ўз нутқларида диндан фойдаланганларини пайқасангиз – сергак бўлинг. Сизнинг динингиз – бу сизнинг шахсий танловингиз. Эътиқод – қалб истаги бўлса, дин шу истакни амалга ошириш усуллари дир. Бу сиз ва Яратувчи қудрат ўртасидаги мулоқот. Уни оммага олиб чиқиш, муҳокамага қўйиш, бошқаларининг эътиқод ёки динига солиштириш керак эмас. Бу сизнинг энг шахсий жиҳатингиз бўлиб қолиши, уни жамият таъсиридан ҳоли сақлашингиз лозим.

Аввалги китобларда муҳокама қилганимиздек, бир нарсани бошқасига солиштириб берилган баҳо доим нисбий ва ишончсиз бўлади. Ўз диний қадриятларимизни бошқаларникига қиёслаб, биз ўзимизда зарарли диний муҳимликни авж олдирамиз. Натижада, аслида бизники бўлмаган ҳуқуқ – одамларни яхши-ёмонга ажратиш ҳуқуқига даъво қиламиз. Ким ҳақу, ким ноҳақ эканини фақат Худо билади – унинг ўрнига буни ҳал қилишга уриниш сергак одамнинг иши эмас.

Бошқа дин вакиллариغا муносабатингизда нафрат, ғайирлик, менсимаслик ёки бошқа бир қоралаш туйғуси мавжуд бўлса – демак, диний муҳимликка берилгансиз. Бу муносабатингизни сергак баҳолаб, муҳимликдан ҳоли қилишга урининг. Бошқа дин вакиллари

орасида ҳам кучли шахслар жуда кўп – улар билан дўст тутиниш, улардан янги билимлар ўрганиш, фикр алмашиш ҳеч кимга зарар келтирмайди.

Диний муҳимлик, ҳар қандай муҳимлик сингари, сизга жамиятнинг аъзоси бўлишга халал беради. Жамият – хилма-хил эътиқод ва қадриятларга эга шахслардан иборат. Улар билан мулоқотда муҳимлик иштирок этишига йўл қўйсангиз, шахсий ўсишда ютқазган бўласиз.

Худо билан суҳбатларингизга бандаси аралашишига имкон берманг. У билан муносабатингиз сизнинг кўнглингиздаги соф эътиқодга асосланган. Кимдир ўз нафрати ва адоватини сизга юқтириш учун динни восита қилишига имкон берманг. Билингки, ҳар қандай нафрат ва адоват эътиқодни заифлаштиради. Заиф эътиқод эса ожиз шахсиятнинг ўзагидир.

Қирқта жон

*Ушбу боб энг азиз ва муҳтарам
оналаримиз ва опа-сингилларимизга
бағишланади*

Бугун муҳокама қиладиган сўнги масала – жинсий муҳимликдир. Англаб турганингиздек, бу бизда кўп учрайдиган эркакларнинг аёллардан ўзини юқори ҳисоблаш ҳолатидир.

Қадим-қадимдан жамиятда эркаклар ва аёллар ўртасида масъулият тақсимооти мавжуд бўлган. Аёллар, асосан, уй-рўзғор ва насл тарбияси билан шуғулланган. Эркаклар оилани боқиш ва ҳимоя қилишга жавобгар бўлганлар. Эркаклар иши яққол ва натижаси аниқ бўлгани учун, улар ўз ўринларини муҳимроқ деб билишга одатланганлар.

Бугун ҳам меҳнат тақсимооти деярли шундай. Эркак пул топиб, оила боқишга, аёл эса ана шу пулни баракали ва унумли сарфлашга жавобгар. Айнан яшаш учун шароит яратгани учун, эркаклар ўзларини аёллардан муҳимроқ деб биладилар. Ва бу жуда кўп ҳолларда ўта хунук тус олади.

Мавзуни кенг муҳокама қилмай туриб, сизга асосий гапни айтиб қўймоқчиман. Аёл – энг кучли инсон. Эркакдан кўра анча кучли.

Унинг кучи билакларида эмас – унинг кучи бутун танасида. Аёлга янги ҳаёт яратиш кучи берилган. Тоғларни талқон қилган баҳодирларда ҳам бундай қувват мавжуд эмас.

Мамлакатимиз қонунлари аёлларнинг ҳуқуқларини таъминлашга етарли. Республикамиз вазирликларига аёллар раҳбарлик қилган. Бу ҳам бўлса қизлар ва аёлларга билдирилган ишонч белгиси. Лекин аёлга ҳурматли муносабат ҳар бир шахс қадриятига айлансагина жамиятда аёлларни ажратишдек ожизлик йўқолади.

Инсоният тарихига назар солсак, аёл ҳукмдор ва сардорлар ўз бошқарувидаги жамият учун кўп фойдали иш қилганлар. Бизнинг тарихдаги Тўмарис ва унинг халқни бошқаришдаги ғайрати ва донолиги ҳақида кўп эшитганмиз. Британия империясини қудратда энг юксак даражага кўтарган қиролича Виктория бўлган. Рус империяси ҳам Екатерина даврида катта ютуқларга эришган.

Аёл ҳукмдорлар ҳар доим ҳам жанглarda ғалаба қозониб ном қолдирмаганлар. Улар айнан шунинг учун тарихчилар томонидан кўп таъкидланмаган. Чунки тарихчилар асосан жанговар ютуқлар ҳақида ёзишга ўрганганлар. Лекин ҳукмдор учун асосий ютуқ душманни енгиш ва мамлакат ерларини кенгайтириш эмас – халқ ва жамият фаровонлигини таъминлашдир. Аёл ҳукмдорлар эса ана шу ютуққа кўпроқ эришганлар.

Соф табиий жиҳатдан оладиган бўлсак, ўз инстинктдан келиб чиқиб, эркаклар бузғунчи ишларга жавобгар. Табиатда бир нима униши учун, бошқа жонзот нобуд бўлиши ўзгармас қонундир. Одамзод яшаши учун ҳам бир нималарни нобуд қилишга маҳкум. Ана шу нобуд қилиш қисмига айнан эркаклар масъул: улар ов қилиб, бошқа жонзотларни ўлдириб, оила боқади, дарахтларни кесиб, уй қуради. Кейинчалик бу бузғунчилик ва ҳаёт учун кураш янада кенг тус олган – эркаклар бошқа халқларга юриш қилиб, бойлик ва ҳокимият орттиришга ўтганлар.

Аёллар эса, ўз табиатига кўра, бунёдкор жонзотдир. Улар янги ҳаётни дунёга келтиришга, уни тарбиялаб, катта қилишга масъул. Эркак топиб келган неъматларни керакли жойда ишлатиб, ҳаммага нафи тегадиган бир нималар яратиш – аёлнинг санъати. Айнан шу боис Биби Хоним буюк Темур жанглarda топган бойликларини янги

ва юксак бинолар қуришга сарфлаган. Биби Хоним энг кўп бунёдкор ишларни қилган бўлса ҳам, тарихда унинг номи эмас, жангларда зафар қозонган Темур номи баландроқ янграйди...

Бугун аёлларга муносабат муҳимликка асосланган. Албатта, бу одамнинг қандай оилада тарбия кўрганига қараб, турли даражада намоён бўлади. Лекин умумий ҳолат эркакларни кўп нарсада устун қўяди. Биз ўзимиз билмаган ҳолда қизлар ва аёлларни баъзи нарсаларга ноқодир деб ҳисоблаймиз.

Энг яққол кўринадиган хато – аёлларни илм-фан ва ақлий меҳнатга ноқодир деб билиш. Бу қарашни ёқловчилар кўпинча тарихда буюк илмий кашфиётларни асосан эркак олимлар амалга оширганини исбот сифатида келтирадилар. Аммо бу жуда содда ва саёз ёндашув. Биринчидан, аёллар жамиятдаги меҳнат тақсимооти сабаб асосан рўзғор ишлари билан шуғулланганлар ва жуда кўп ҳолатда уларга оддийгина савод чиқаришга ҳам имкон берилмаган. Агар аёллар ҳам эркаклар билан тенг илм олганларида – илм-фан тарихи мутлақо бошқача бўлиши мумкин эди.

Иккинчидан, аввал айтганимдек, тарих кўпинча эркаклар эришган ютуқларни эслаб қолиш билан банд бўлган. Камдан-кам етишиб чиқадиган аёл олималар эришган илмий зафарлар ҳақида, афсуски, жуда кам маълумот сақланиб қолган.

Николай Каперник ҳақида кўпчилик эшитган. У қуёш ер атрофида эмас – аксинча, ер қуёш атрофида айланишини математик йўл билан исботлаб берган. Аммо ундан деярли минг йил аввал яшаган Ҳипатия исмли юнон файласуф ва астроном аёли ўз даврида ер курра шаклида эканини, у қуёш атрофида айланиши ҳақидаги тахминни илгари сурган. У ўз фикрларини исботлаш учун кузатувлар олиб борган. Лекин бу кузатувлар дин пешволарига ёқмаган ва тез орада улар қуллар ёрдамида тўполон кўтарганлар. Ҳипатия ўз даври учун ўта илғор ғояларини илмий исботлашга улгурмай, қуллар томонидан бурдалаб ташланган.

Бугун давлат томонидан қизлар ва аёллар таълим олиши, ишлаши – умуман, ўз илмий ва ижодий салоҳиятини тўлиқ намоён қилиши учун етарлича шароит яратилган. Аммо жамиятдаги аёлларга

нисбатан айирмачилик ва тенгсизлик ўзгаргани йўқ. Бунга айнан жинсий муҳимлик сабаб бўлмоқда.

Аёлларни эркаклардан паст ҳисоблаш арзимаган нарсадек туйилиши мумкин кимгадир. Лекин бу каби муносабат баъзида жуда ачинарли оқибатларга олиб келади. Жинсий муҳимлик баъзи одамларни ўта бузғунчи ишларга бошлайди.

Навбатдаги фарзанди аёли қорнида эканида унинг ўғил эмас, қизлигини билган баъзи «оталар» (бу сўз қўштирноққа олинишга тўлиқ ҳақли – чунки бундай эркаклар оталикка муносиб эмас) ҳомилани олдириб ташлашни талаб қиладилар. Норасида гўдакнинг биргина айби – қиз бўлгани. «Ота» жинсий муҳимликка шу даражада қулки, ўз фарзандини нобуд қилишни ҳам тўғри иш деб билади.

Мен аввалги китобларда фақат бунинг масъулиятига тайёр бўлганлар фарзандли бўлиши керак деб бежиз таъкидлаб ўтмаганман. Одам турли муҳимликлардан ўзини халос қилгандан кейингина янги ҳаётга посбонлик қилмаса, бу муҳимликлар фарзандга ўз соясини ташлайди. Жинсий муҳимлик мисолида эса ҳатто гўдак жонига тажовуз қилиши ҳам мумкин.

Халқда аёлларнинг қирқта жони борлигини айтадиган нақл бор. Бу ҳам табиий қобилият ва истеъдодларига кўра, жисмоний қувватига кўра аёллар эркаклардан анча кучли эканига яна бир ишора. Одамлар яна аёлларни «ожиза» деб ҳам аташади. Лекин, менимча, бу жинсий муҳимликдан келиб чиққан таъкид. Аёлларни ожиз ҳисоблаш уларни ҳар томондан қуйи билишга сабаб бўлади. Ахир, сиз ҳеч қачон ўзингиздан ожизроқ деб билган шахсни ўзингизга тенг билмайсиз.

Мен сизга аёлни асранг демайман – аёлни ҳурмат қилинг. Унинг куч-қудрати, иқтидорлари, сабр-қаноатини тан олинг ва қадрига етинг. Уни асраш керак эмас – у шундоқ ҳам ўзини, ўзига қўшиб наслини ҳам асраб-авайлашни билади. Фақат унга ана шу табиий вазифасини бажаришга халал бермасангиз бўлгани. Аёлларни эркаклардан қуйи деб билиш бизга уларнинг асл қадрини билишга халал беради.

Бизга ҳаёт берган, меҳр берган, ўзларини бахшида қилган, умримизни гўзаллик ва мазмунга тўлдирган оналаримиз, опасингилларимиз, рафиқаларимиз, аёлларимиз доим бахтли бўлсинлар.

ЧОРШАНБА

Кемтиklar

Сансалор

Бизда болаликдан бир хусусий одат шаклланади: биз у ёки бу ишни қилишни бошқаларга юкламоқчи бўламиз. Уй ишларини қилиш юзасидан опа-сингиллари ёки ака-укалари билан келиша олмаган китобхон бу нима эканини дарров тушунади.

Бу одатни кўпинча дангасалик билан асослашга уринадилар. Бу изоҳга кўра, одам ялқов бўлгани учун бир ишни бошқа одам елкасига ортишга уринади. Лекин сансалорга («сансалор» сўзи шевага оид ва у бирор ишни ҳамма бир-бирига юклашга уринишини англатади) асл сабаб бошқа нарсада. Буни тушуниш учун, онгимиз эволюциясига мурожаат қилишимиз лозим.

Табиатда ҳар бир тур жонзот баҳамжиҳат яшаш ва меҳнат қилиш инстинкти билан яралган. Микроскопик бактериялардан тортиб, уммондаги китларгача тўдаларга бирлашиб яшайди. Бу гуруҳда ҳар бир аъзонинг ўз вазифаси бор ва бутун тўда ҳаёти ана шу вазифалар ўз ўрнида бажарилишига боғлиқ.

Ҳатто турли турга мансуб жонзотлар ўртасида ҳам вазифалар тақсимотига асосланган уюшма пайдо бўлиши мумкин. Олимлар бундай келишувга кўра яшашни симбиоз деб аташади. Масалан, акулалар атрофида деярли доим митти балиқчалар сузиб юради. Йиртқич уларга тегмайди, чунки улар акула терисидаги паразитларни териб ейдилар. Бунинг эвазига акула уларни кушандалар ов қилмаслигини таъминлайди. Митти балиқлар гигиенага, акула ҳимояга жавобгар.

Биз ҳам бир-биримиз билан ана шундай ҳамкорликка мойил қилиб яратилганмиз. Онгимизнинг туб-тубида биргаликда ҳаракат қилиш, вазифаларни тўғри тақсимлаш ва уларни тўғри бажариш ҳаётимизни фаровон қилишини айтиб турувчи инстинкт бор. У инстинкт яшаб қолишга бўлган интилишдан – табиий кўрқув таъсирида юзага келган.

Аmmo, вақт ўтиб, бизда ақл шаклланган ва у манфаат ўйини билан жараённи издан чиқарган. Ақл у ёки бу ҳаракатнинг дарҳол натижасини кўришни истайди ва бу натижадан айнан бизга қандай наф борлигини чамалашга уринади. Агар у қилинажак ишдан ҳеч бир манфаат кўра билмаса, уни бажаришга охиригача қаршилиқ қилади. Ақл вазифанинг кенг кўламли натижасини кўра билмайди, тўғри баҳолай олмайди.

Вазифалар тақсимотиға асосланган бундай баҳамжиҳат ҳаёт тизими бир шарт бажарилсагина беҳато ишлайди: бирга яшаётган гуруҳ аъзолари ўз вазифаларини ўрнида уддалашлари керак. Лекин ўйинга ақл аралашини билан, манфаат ўйини бошланади ва тизим издан чиқади. Одамлар биргалиқда қилиши керак бўлган ишни бир-бирларига сансалор қила бошлайдилар.

Масалан, она икки қизига ўйни саранжомлашни буюрса ва қизларни назоратсиз қолдирса, икки қиз бу ишни бир-бирига юклаб, деярли ҳеч нарса қилмайди. Ҳар биримиз қайсидир ишни биздан бошқа одам қилиши мумкинлигини билсак, ўша ишни ўша бошқа одамга юклашга уринамиз. Ваҳоланки, бу айнан бизга керак иш бўлиши мумкин. Одатда шундай бўлади ҳам. Уй озода бўлиши икки қизнинг ҳам манфаатига хизмат қилади – турмуш гигиенаси соғлиқ учун муҳим омил. Лекин бу ақл учун жуда мавҳум ва узоқ манфаат – уни кўра билишга ақл калталиқ қилади.

Энди ана шу икки қизга онаси ким айнан қайси ишни қилишини тақсимлаб берди деб тасаввур қилайлик. Бунда иш анча енгил битади: ҳар икки қиз умумий меҳнатдан ўз улушига диққатини қаратади. Бунда ақл ўзи қилаётган ишни бошқалар ишига солиштириб, ўхшашлик топа олмайди ва шу ишни ундан бошқа ҳеч ким қилмаслигини қабул қилади.

Одамлар бир хил умумий ишни қилишга жавобгар бўлсалар улар орасидаги мураса бузилади. Бунинг олдини олиш учун умумий иш бир-бирдан фарқ қиладиган майда вазифаларга тақсимланиб, алоҳида аъзоларга бўлиб берилиши керак. Шунда алоҳида аъзо ақли учун ишдаги умумийлик йўқолади.

Бир қарашда, одам ақлининг бундай хатти-ҳаракати жуда мантиқсиз. Чунки умумий иш биргалиқда бажариладими, майдалаб

бажариладими – якуний натижа бир хил бўлади ва ҳар бир аъзо нисбатан меҳнат сарфлайди. Онаси вазифаларни бўлиб берса ҳам, бўлиб бермаса ҳам, икки қиз айтилган ишни қилса – натижа бир хил бўлади. Нега унда ақлимиз айнан алоҳида вазифага бўлинган усулни маъқул кўради?

Жавоб жуда оддий: ҳамма гап ақлнинг арзандаси шахсий муҳимлик туйғусида. Биз ҳамма учун керак бўлган ишни бажаришда ҳам ўз улушимизга эга бўлишни, шу бир қисм вазифани бажарганимизни бошқалар кўришини истаймиз. Икки қиз онаси тайинлаган ишни вазифалар бўлиб берилмаса ҳам бажарса, қилинган иш учун умумий мақтов эшитадилар. Бунда икки қизга тенг миқдорда ташаккур айтилади. Бундай тенглик эса ақлга ёқмайди – унга бошқалардан устунлик, кўпроқ мақтов олиш ёқади. Вазифалар бўлиб берилса, ҳар ким ўз вазифасига кўра мақтов ва мукофот олади – бунда ким кимдан ўтиб кетганини таққослаш мумкин. Ақлга айнан ана шу керак – бошқалардан устун бўлишга имкон.

Энди шу хулосаларни жамият миқёсида қўллаб кўрайлик. Уйдаги тозалик оила саломатлиги учун зарур бўлса, юртимиздаги озодалик, табиатни асраш халқимиз ҳаёти ва соғлиги учун зарур. Табиатни асраш, неъматларни тежаб ишлатиш, кўчаларда тозалikka эътибор бериш ҳаммамиз қилишимиз керак бўлган иш. Лекин биз бу ишни қилишни истамаймиз – чунки ақлимиз ҳамма билан бир хил иш қилиб, ҳамма қатори мақтов эшитишни истамайди. Хиёбон йўлакчасида бир парча қоғоз ётган бўлса, шуни олиб, икки қадам наридаги ахлат қутисига ташлашни ўзимизга ор деб биламиз. Шахсий муҳимлик туйғуси «нега энди мен қайсидир аҳмоқ оёқ остига ташлаб кетган қоғозни ахлатга ташлашим керак?» деб димоғланади. Лекин у қоғозни ҳали эсини таниб улгурмаган болакай ёки кекса одам ташлаган бўлиши мумкин. Нима бўлганда ҳам, шу қоғозни оёқ остидан олиб, ахлатга ташлаш билан қадрингиз ошса ошадики, тушмайди.

Ақлимиз «битта қоғоз билан бир нима ўзгариб қолармиди?» деб калтабинлик қилиши мумкин. Ўзгаради, ҳаммаси мана шу билан ўзгаради. Сизни шундай қилганингизни кўриб, атрофдагилар ҳам шу қоғозга эътибор берадилар, нега олдин шу қоғозни пайқамаганликларини ўйлайдилар, уни оёқ остидан олиб ташлаш

айнан сизга нимага кераклигини ўйлайдилар. Ҳатто сизни устингиздан хаёлан куладиганлари ҳам бўлади. Лекин сиз энг муҳим натижага эришасиз – сиз уларни улар олдин ўйламаган нарсалар ҳақида ўйлашга мажбур қиласиз. Мана шу энг катта ўзгариш.

Шаҳарларимиз кўчаларини давлат ёллаган ишчилар тозалашини оддий ҳолат деб биламиз. Бу ҳатто кўча-кўйни бемалол булғашимизга туртки ҳам бўлади. Лекин ана шу ишчиларга давлат қаердан ойлик тўлайди деб ўйлайсиз? Солиқлардан. Кексалар нафақаси, таълим ва соғликни сақлаш каби ҳаётий зарур мақсадларга аталган давлат пулидан бир қисми олиниб, кўчаларни тозалашга сарфланади. Чунки биз шунчаки ўзимиз яшаётган шаҳар кўчаларидаги озодаликни бизга дахли йўқ иш деб биламиз.

Шахсий муҳимликни озгина жиловласак, ҳаммамиз учун манфаатли бўлган ишларни биргалашиб қила оламиз. Бу ишни қилишни бошқаларга ҳам, давлатга ҳам юкламаймиз. Чунки бу иш умумий уриниш билан тез ва осон битади.

Сизга сансалор қилиш одатининг зарарларини яшаб турган уйимиз ва гўзал юртимиздаги озодалик мисолида кўрсатишга уриндим. Аммо сансалорнинг зарари бу билан чекланмайди. Истеъмом қилиш, йўл ҳаракати қодалари, маҳаллий муаммолар ва бошқа кўплаб ҳолатларда ҳам биз айнан сансалор сабаб ҳеч бир самарага эришмаймиз.

Давлатга қўшимча вазифалар қанча кам юкланса – у ўз асосий вазифаларини бажаришига шунча кўп вақти бўлади. Одамларнинг масъулиятсизлиги сабаб, турли майда вазифаларни ҳам давлат ўз елкасига олаверса, унинг иқтисод ва жамиятни ривожлантиришга кучи ҳам, пули ҳам етмайди. Давлатнинг самарали ишлашини таъминлаш бизнинг қўлимизда.

Адолат устаб

Адолатни икки ёқлама баҳолаш одамзодга хос хислат. Биз адолат кимга нисбатан бузилганига қараб, унга турлича таъриф берамиз. Бизни адолатсизликда айблашса, адолатни тушунишимиз бир бўлса – бизга нисбатан адолатсизлик қилинса, бу тушунчамиз мутлақо бошқача бўлади. Биз шу қадар нисбий ҳақиқатларга ўрганганмизки,

адолатнинг ўзи ҳақида ҳам адолат билан фикр юрита ва гапира олмаймиз.

Аввалги китобларда адолат деган абсолют ҳақиқат мавжуд эмаслигини айтиб ўтган эдик. Ёввойи табиатда адолат деган ўлчов йўқлиги, унинг ишини самарадорлик бажариши таъкидланган эди. Одамлар эса табиий қонунлардан кўра, ижтимоий қоидаларга амал қилишни хуш кўрадилар. Ижтимоий қоидалар эса адолат деган нисбий ҳақиқатга асосланган.

Бугун жамиятимизда ижтимоий табақаланиш кескинлашгани сабаб, адолат ҳақида одамлар кўпроқ ўйлайдиган бўлишган. Биз бойлиги ва ижтимоий ҳолати бизникдан бошқача бўлган одамларга ўзимизни солиштириб, бу қанчалик адолатдан эканини тушунишга уринамиз. Бу таққослашлар кўпинча адолатсизлик ғолиб чиққани ҳақидаги хулосаларга олиб келади. Натижада, ҳаётдан мамнунлик даражамиз кескин пасаяди. Бунда биз кўпинча давлатни ва жамиятни айблаймиз.

Адолатга тўғри ёндаша билмаслик бизни ички хотиржамликдан айирибгина қолмай, жамият ва давлат билан муносабатларимизни чигаллаштиради. Атрофимизда юз бераётган ҳодисалар бизнинг адолат ҳақидаги тушунчаларимизга мос келмаса, бизда кучли норозилик уйғонади. Бу эса бизни шахс сифатида ожизлаштиради.

Шу боис ҳам бу бобда биз адолат тушунчасини чуқурроқ таҳлил қилиб кўрамиз. Адолат ҳақида билимимиз қанча кенг бўлса, давлат ва жамият билан муносабатларимиз шунча сергак ва мустаҳкам бўлади.

Фалсафада адолатга икки хил қараш бор. Биринчи қараш дунёда борки неъматлар ҳаммага тенг тақсимлаб берилиши керак деган қоидага асосланган. Буни *тақсимий адолат* (ёки *дистрибутив адолат*) деб аташади. Унга кўра, жамиятда ҳар ким ижтимоий ҳолати ва келиб чиқишидан қатъий назар, неъмат ва имкониятлардан тенг улуш олиши керак. Юртимизда ҳар ким қонун олдида тенглиги ёки ҳар ким бепул таълим ва тиббий ёрдам олишга ҳақлилигини белгиловчи қонунлар тақсимий адолатга мисол.

Иккинчи қараш дунёдаги неъматлар ҳар кимнинг меҳнати ва ҳаракатига қараб тақсимланиши кераклигини илгари суради. Буни *ҳиссавий адолат* (ёки *контрубютив адолат*) деб аташади. Яъни, ҳар ким жамият фаровонлиги учун қанча ҳисса қўшса, шу ҳиссасига мос улушда неъмат ва имкониятга эга бўлиши керак. Масалан, аъло ўқиган ёшларга таълим олиш учун давлат бюджетидан грантлар бериш, яхши ишлаган ходим маошини ошириш ёки турли касб эгаларига турлича иш ҳақи тўлаш каби тартиблар ҳиссавий адолатга асосланган.

Бу икки ёндашувнинг ўз ютуқлари ва камчиликлари бор. Лекин улар уйғунликда ишласа, бир-бирининг нуқсонларини тўлдиради. Масалан, тақсимий адолат ҳаммага бойликларни тенг бўлишни айтади. Лекин бунда умумий фаровонлик учун меҳнат қилган ҳам, қилмаган ҳам тенг улуш оладилар. Яъни, меҳнаткашлар ҳам, дангасалар ҳам бир хилда мукофотланадилар. Бундай ҳолат одамни меҳнат қилишдан қайтаради – чунки у ҳеч нарса қилмаса ҳам, ҳамма қатори рағбат олаверади. Умумий қилиниши керак бўлган ишлар одамлар орасида сансалор қилинади ва охир оқибат бажарилмай қолади. Бу муаммони ҳиссавий адолат бартараф этади – одамларни рағбатлантиришда уларнинг меҳнатлари ҳисобга олинса, меҳнат самараси ошади, дангасалик ва сансалор камаяди.

Аммо ҳиссавий адолат ҳам турли муаммоларга сабаб бўлиши мумкин. Айтайлик, яхши меҳнат қилган ота-она яхши даромадга эга бўлади. Натижада, улар ўз фарзандларига таълим олиш учун каттароқ имконият яратиб берадилар (кўпроқ китоб олиб беришади, пулга қўшимча дарслар тайинлашади). Яъни, бу оила фарзанди билим олиш, олийгоҳга кириш ва яхши яшаш учун даромади камроқ оила фарзандига нисбатан кўпроқ имкониятга эга бўлади. Икки боланинг жамият учун ҳиссаси бир хил – иккиси ҳам ҳали ҳеч қандай наф келтирмайди, балки фақат билим олади. Лекин иккисига берилган имконият тенг эмас. Натижада, ҳиссавий адолатга амал қилиш худди шундай ҳиссавий адолат бузилишига олиб келади.

Бу каби ҳолат жамиятда синфлар шаклланишига ва бу синфлар ўртасидаги фарқ борган сари кескинлашиб боришига олиб келади. Бойнинг боласига яхши билим олиш ва бой бўлишга катта имкон

берилади. Камбағалнинг боласи билим олишда чекланади ва камбағаллигича қолади.

Жамиятшуносликда «ижтимоий ўсиш имконияти» деган тушунча бор. У бир табақа вакили юқорироқ табақага қанчалик осон ўта олишини билдиради (оддий қилиб айтганда, қуйи синф вакили ўз меҳнати билан қанчалик осон бойиб кетиши мумкинлигини англатади). Ўсиш имконияти жамиятда тақсимий ва ҳиссавий адолат қанчалик уйғунликда ишлаётганини билдирадиган кўрсаткич. У қанча паст бўлса, жамият ички зиддиятлар сабаб таназзулга юз тутиши эҳтимоли шунча катта.

Юқоридаги муҳокамадан тақсимий ва ҳиссавий адолат бир-бирига зид экани ҳақида хато тасаввур уйғониши мумкин. Аммо улар зиддият эмас – шунчаки, бир муаммога икки хил ёндашув, холос. Иккиси тўғри уйғунлаштирилса, жуда самарали ишлайди.

Менинг фикримча, бундай самарага эришиш учун, бу икки хил ёндашув қуйидагича ишлатилиши лозим: тақсимий адолат **имкониятлар** тенг тақсимланишини таъминлаши керак, ҳиссавий адолат эса **неъматлар** меҳнатга қараб тақсимланишини белгилаши керак. Яъни, яшаш, билим олиш, соғлом бўлиш ва меҳнат қилиш учун имконият ва шароитлар ҳамма учун бир хил бўлиши лозим. Ана шу имконият ва шароитдан унумли фойдалана билган ва самарали меҳнат қилганлар эса шу саъй-ҳаракатлари учун тегишли неъматлар билан мукофотланишлари даркор.

Албатта, юқоридаги тартибни ҳаётда жорий қилиш жуда қийин: умумий қоидага бўйсунгиси келмаган одамлар ҳар доим топилади. Лекин ўзимиз адолат мезонларини яхши англаб, уларга амал қилишни канда қилсак – давлатдан адолат кутишга ва талаб қилишга ҳақимиз етарли эмас. Агар кўпчилигимиз адолат қандай ишлашини, нимада тенгликка интилиш керагу, нимада одамларга ютуғига яраша рағбат бериш кераклигини англаб иш тутсак – биз яшаётган жамият кучаяди, фаровонлигимиз ва ҳаётдан мамнунлигимиз ошади.

Ушбу бобда сизга етказмоқчи бўлган асосий фикрим шуки, адолатни фақат давлат ёки у белгилаган қонунлар таъминламайди. Албатта, жамиятда адолат барқарор бўлишида давлатнинг ўрни катта:

давлат, энг аввало, ўзи адолат мезонларига амал қилиши, алоҳида шахсларда қонун чиндан ҳаётда ишлашига шубҳа уйғотмаслиги лозим. Лекин адолатнинг асосий кучи сиз билан биз каби алоҳида шахслар қўлида – ўз ҳаракатларимиз ва қарорларимиз адолат учун хизмат қилишини назорат қилиш бизнинг шахсий кучимизга боғлиқ.

Фарзандларимизга одамлар нимада тенг бўлиши керагу, нимада ўз ҳиссасига қараб ҳурмат ва мукофотга эга бўлиши керак – тушунтирайлик. Уларга билим олиш учун ҳамма қатори шароит яратайлик – ва асосий эътиборни уларга ана шу имкониятлардан тўғри фойдаланишни ўргатишга қаратайлик. Ахир, болангизга минг яхши шароит яратманг, унинг ўзида интилиш ва қизиқиш бўлмаса, бари фойдасиз.

Давлатнинг адолати одамларнинг адолатига таянишини унутмайлик. Қонунлар осмондан тушмаганки, улар ўз-ўзидан амалга ошаверса. Уларни одамлар яратган – кўпчиликнинг фойдасини кўзлаб. Қонунлар ёки давлатнинг сиёсати адолатсиз эканидан шикоят қилишни ҳаммамиз биламиз – лекин ўз амалларимиз қанчалик адолатли эканига эътиборимиз етарли эмас. Албатта, давлат ҳам баъзан адашади – у ҳам адолатсиз қонунлар қабул қилиши ёки мавжуд қонунларни жорий қилишда адолатдан чиқиши мумкин. Беайб Парвардигор. Аммо биз сергакликни одат қилсак, давлат ҳам аста-секин адолатга зид қоидаларни ислоҳ қилади. Давлатдан ўзимизни бегоналаштирмасак, унинг адолат доирасидан чиқмаслигини кутишимиз осон бўлади.

Амир Темур куч адолатда эканини айтган. Чиндан ҳам, давлатнинг кучи – унинг адолатида. Адолатнинг кучи эса – сергакликдадир.

Сиёсий бефарқлик

*Сиёсий бефарқлик – алоҳида
шахслардаги бутун жамият ҳаётига
таъсир этувчи жараёнларга ва
уларда иштирок этишга мутлақо
бефарқ бўлиш ҳолати*

(шахсий изоҳли луғатимдан)

Бугун жамиятимизда мавжуд кўплаб муаммолар ҳар биримизга таъсир қилади. Ҳар биримиз бу азият учун кимнидир айблашга интиламиз. Жуда кўп ҳолларда бундай айблаш тошлари давлатга –

яъни марказий ҳокимиятга бориб тушади. Пулимиз борган сари қадрсизланиб бораётганига ҳам, ишсизлик чуқурлашишига ҳам давлатни айблаймиз.

Шу билан бирга бизда жуда бир ғалати ва мантиққа зид сиёсий бефарқлик бор: биз ким давлат номидан қарорлар қабул қилиш учун сайланяпти, сиёсий партиялар нима билан шуғулланияпти каби масалалар билан қизиқмаймиз. Сайловларга муносабатимиз жиддий эмас. Ҳатто дўст-ёрлар даврасида ҳам жамият ҳаёти яхшиланиши учун нималар қилиниши кераклиги ҳақида гапирмаймиз.

Кўпчилик сиёсатга қизиқиш ва бунда ўз қарашларини давлатга етказиш фойдасиз деб билади. Одамларда давлат нима бўлганда ҳам ўз билганича иш тутишига кучли ишонч бор. Билмадим, балки бу ишонч ҳамма учун давлат қарор қабул қиладиган Совет давридан қолгандир. Лекин у эскирди – энди қарорлар қабул қилишга биз жавобгармиз.

Биласизми нега сиёсий партияларда ҳақиқий сиёсий қудрат йўқ? Чунки биз уларга ишонмаймиз, биз уларга бефарқмиз. Халқ ўз манфаатларини партияга ишониб топширмагунча, у партия ҳеч қандай сиёсий вазнга эга бўлмайди. Биз уларга нима исташимизни айтсак ва шу истакларимизни амалга оширишда уларнинг ортида қўллаб турсак – ана шунда улар бизга хизмат қила бошлайди.

Сиёсий бефарқлик кенг тарқалишига оддий бир сабаб бор. Бугунги фуқарода ожизлик ҳиси жуда кучли: у ўзини бутун жамият оқимига таъсир ўтказишга ожиз деб билади. Лекин бизга берилган сиёсий ҳуқуқни ишлата билмаслик, ана шу сиёсий ҳуқуқ кадр-қийматини йўққа чиқаради. Бизнинг ягона ожизлигимиз – бу бизнинг бефарқлигимиздир.

Сиёсий фаоллик – сиёсий бефарқликнинг акси. Сиёсий фаол одам атрофидаги муаммоларни ҳал қилишда ўз ҳиссасини қўшишга тайёр. Сиёсий фаоллик деганда партияга аъзо бўлиш ёки пойтахтга бориб сиёсат билан шуғулланиш тушунилмайди. Сиёсат – фақат пойтахтда ёки ҳокимлик идораларида рўй берадиган жараён эмас. У кундалик ҳаётимизда яшайди, оддий одамларнинг оддий ҳаётий муаммоларида намоён бўлади.

Сизга бир ҳаётӣ мисол келтираман. Мен туғилиб ўсган қишлоқда кўпчилик чет давлатларига ишлаш учун кетади. Шу боис одамлар даромади ёмон эмас. Ҳар қалай, жуда ҳашаматли уйлару, янги-янги машиналар бор. Бундай таърифни мамлакатимизнинг кўп қишлоқларига бериш мумкин. Қишлоғимиз мактабида шароитлар унчалик яхши эмас. Айниқса, қиш кунлари ўқувчи ва ўқитувчилар жуда қийналади. Мактаб аҳволи чатоқ экани ва давлат бунини тузатмаётгани ҳақида ҳамма нольийди. Лекин ҳеч ким уюшиб, шу мактабга шароит яратайлик деган иштиёқ билан чиқмайди. Мактаб маъмурияти ҳар хил мақсадлар учун ота-оналардан пул йиғса, ота-оналар бир-икки кун нольиб, кейин шу пулни берадида, бу ҳақида унутади. Ҳеч ким бу маблағлар қандай сарфлангани ҳақида маъмуриятдан ҳисоб кутмайди. Болалари учун четларда юриб, пул тўплаб, уй солиб, сеп йиғаётган ота-оналар – болалари қандай шароитларда ва нима билимларни олаётганини назорат қилишни истамайди.

Кичик қишлоқдаги бу ҳолатнинг давлат сиёсатига нима дахли бор деб ҳайрон бўлишингиз мумкин. Лекин биз катта масалаларда ҳам худди шундай иш тутамиз. Давлатга ўз қарашларимизни айтишни эп кўрмаймиз, уни назорат қилишни, ундан тўғри сиёсат юритишни талаб қилишни истамаймиз – ва доим ҳар бир катта муаммода давлатни айблаймиз.

Тасаввур қилинг, ҳар бир ота-она мактабда боласига қандай билим берилаётганига қизиқса. Ота-оналар мажлисига бориб, унда фаол қатнашиб, боласига берилаётган таълим сифатини назорат қилса. Устозга байрамларда совға бериш ҳақида эмас – болаларда илмга интилишни кучайтириш ҳақида ўйласа. Қўшимча курслар ва порага сарфлаётган пулини ҳаммаси йиғиб, мактабдаги устозларга берса ва бу пуллар мақсадли сарфланишини назорат қилса қандай бўлади? Мамлакат миқёсида ҳар бир ота-она шундай иш тутса – нима деб ўйлайсиз, ҳеч нима ўзгармайдими? Ўзгаради – давлат қонунлар билан ошира олмаган таълим сифати ана шунда ошади. Мана сиёсий фаол бўлган фуқаронинг қудрати. Мана сиз билан менга берилган қудрат.

Бу биргина таълим сифатини назорат қилишда ҳар бир жамият аъзоси тутиши мумкин бўлган ўринга мисол. Бундай ёндашув билан

бошқа ҳар қандай соҳани ҳам ривожлантирса, жамият ҳаётини яхшиласа бўлади. Биздан талаб қилинадиган биргина нарса – бефарқликдан халос бўлиш.

Сиёсий фаоллик самарали бўлиши учун, у бир шартни бажариш керак: у шахсий манфаатларни кўзламаслиги лозим. Бугун биз давлатга ўз муаммоларимизни айтишга чоғлансак, фақат ўз шахсий муаммоларимиз ҳақида гапирамиз. Биргина бизнинг муаммо ҳал бўлиши билан жамият яхшиланиб қолмаслигини кўпинча унутамиз. Лекин сиз энди кучли шахссиз – сиз энди ҳамма учун муҳим муаммолар ҳал қилинсагина умумий фаровонлик ошишини биласиз.

Сиёсий фаоллик, шунингдек, бунёдкор мақсадни кўзлаши керак. Кимгадир зарар етказиш учун сиёсий ҳуқуқлардан фойдаланиш, бунга бошқаларни ҳам жалб қилиш охири жуда ачинарли оқибатларга олиб келади. Бугун шундай иш тутаётганлар ҳам бор: масалан, мамлакатимизда яшовчи турли озчилик миллат ва дин вакилларининг ҳуқуқларини чеклашни таклиф ва баъзан талаб қиладиганлар пайдо бўлган. Шахсий адоват ёки нафратга асосланган бундай сиёсий фаоллик жамиятни заифлаштиради, касаллантиради. Чунки бундай таклифлар жамиятнинг хасталанган ҳужайраларидан чиқади.

Қайси сиёсий фаоллик қандай мақсадни кўзлаётганини англашда бизга эски танишимиз – сергаклик ёрдам беради. Сергак турган одам ўз сиёсий бефарқлигининг оқибатларини ҳам кўра билади, зарарли сиёсий фаолликни ҳам таний олади. Сергак одам ўз эркинликларидан фойдаланишда бошқалар эркинлигини поймол қилмасликни уддалайди. Сергак одам унинг шахсий ўсиши фақат ва фақат унинг қўлида эканини билади.

Сиёсий бефарқлик – худди ботқоққа ботган одам ундан чиқиш учун ўзи ҳеч бир ҳаракат қилмай, қолган ҳаммани бунда айбдор қилишига ўхшайди. Бундай одамга ёрдам қўлини чўзсангиз, у сизни ҳам ботқоққа тортса тортадики, қутилиш учун сиз билан биргаликда ҳаракат қилмайди. Ўз нотўғри қарорлари туфайли қийин аҳволда қолган яқинлари ёки дўстларига моддий кўмак бериб, кейин афсусланган китобхон бу нима эканини жуда яхши билади. Биз муаммоларимизни ҳал қилишни нафақат давлатга – ўз

яқинларимизга ҳам юклаймиз. Улар биз кутган нарсани бера олмаса, давлатдан нольигандек, улардан ҳам нольиймиз. Биз масъулиятни ўзимизга олишни истамаганимиз учун сиёсий бефарқ бўлишни танлаймиз.

Муаммоларингизни ҳал қилишни бошқалар ёки давлатга юклагингизми – тамом, шахсий эркинлик ҳақида унутинг. Жамият муаммоларига бефарқ бўлишни, уни сиздан бошқа кимдир ҳал қилишини кутишни танлагингизми – тамом, шу муаммолар соясида яшашга мажбур эканингизни қабул қилинг. Бефарқликнинг баҳоси шу.

Кучли шахслар сифатида биздан озгина эътиборли бўлиш, атрофимиздаги одамлар дардини муҳимлик ва ҳиссиётга берилмасдан тушуниш, таҳлил қилиш ва уларга ечим топишга интилиш талаб қилинади. Ишонинг – одамларга наф келтиришдан ортиқ бахт йўқ ҳаётда. Буни ғурур учун, фахр учун ёки раҳмат учун эмас – ўз шахсий ўсишимиз учун, ўз шахсий бахтимиз учун қилсак арзийди.

Тил комплекси

Аввалги бобларда одамларнинг тилга бўлган муносабати ҳақида бир оз тўхталиб ўтган эдик. Энди шу мавзунини кенгроқ муҳокама қилсак.

Бу мавзу кемтиклар ҳақидаги бўлимда келтирилгани бежиз эмас. Бугун она тилимизга бўлган муносабатимиз айнан миллат сифатида орттирган комплексларимиздан келиб чиқиб шаклланмоқда.

Бир асрдан кўп руслар бошқарувида яшаган ўзбек халқи бугун мустақил миллат сифатида ўз илдизларини қайта топишга интилмоқда. Бунда миллийликка берилиш ўта хатарли тус олмоқда. Миллийликка берилиш тилни чет тилидан (айниқса, рус тилидан) кириб келган сўзлар «тозалаш» истаги орқали ҳам ўзини намоён қилмоқда.

Бундай ҳаракатлар комплекслар натижасидир. Руслардан кўрган озми-кўпми азиятимиз учун гина ҳисига берилиб, бугун тилимизга кирган ва унинг бир қисмига айланган сўзларни мажбуран ундан

чиқариб ташламоқчи бўляпмиз. Бу худди йигити билан уришиб қолиб, ундан қолган ва уни эслатадиган ҳамма нарсдан халос бўлишга интилган қизнинг хатти-ҳаракатига ўхшайди.

Тилимиз асрлар давомида ривожланиб, тарихимизда шу ўлкада яшаётган халқ билан олди-бердига киришган бошқа халқлар тилидан керакли сўзларни ўзига олиб келган. Шу билан ўзбек тили бугунги гўзаллиги ва бойлигига эришган. Нафақат ўзбек тили – дунёдаги ҳар қандай тил ҳам худди шундай ривожланади. Рус тилида ҳам бошқа тиллардан кирган сўзлар жуда-жуда кўп. Инглиз тилида ҳам.

Биз бошқа халқлардан янги нарса ўргансак, шу янги нарсанинг номини ҳам ўрганганмиз. Бу халқ сифатида билимларимизни оширган, тилимизни мукаммаллаштирган. Эндига келиб, муҳимликка берилиб, табиий ривожланиб келаётган тилни бизга (аслида бизнинг комплексларимизга) ёқмаган сўзлардан тозалашга интилиш – зарарли одат. Мен бу кемтикни *тил комплекси* деб атаман.

Бу муҳимликни баъзилар «миллатпарварлик» деб оқлашга уринадилар. Аммо миллатни парваришlash учун, тил йиллар давомида ўзига олган ва бойлигига қўшган сўзлардан тозалаш керак эмас. Миллатни парваришлар ғайри миллатлар ва уларнинг тили ва маданиятига душманлик ёки гина ҳисига асосланган бўлиши керак эмас.

Шу ерда бу комплекс қанчалик мантиқсиз ва кулгили эканини айтиб ўтишим керак. Бу комплексга чалинган ва ўзини «миллатпарвар» деб атаётганлар бир нарсага ҳеч эътибор беришмайди (ёки буни кўришни ишташмайди): ана шу «миллатпарвар» сўзининг ўзи икки чет тилидан олинган сўздан иборат – «миллат» сўзи арабчадан олинган, «парвар» қисми форсчадан. Нимагадир, бу ҳолат уларга шу сўзни ишлатиб, тилимизни ғайри сўзлардан тозалашга уринишларига сира халал бермайди. Бу комплекс ўзини айнан тилда намоён қилгани учун ҳам, уни тил комплекси деб аташ ўринли.

Яна бир гап. Биз руслардан нафақат баъзи сўзларни олганмиз. Бугунгача шаҳарларимизни улардан ўргангандек қуряпмиз, таълим

ва тиббий тизимимиз улардан олиб, бизга мослаштирилган, кийинишимиз улардан кириб келган – бугунги ҳаётимизнинг кўп жиҳати уларникига ўхшаш. Булар нима бўлади? Булардан ҳам миллатимизни «тозалашимиз» керакми?

Масалага шундай кенг қарай билган одам бу комплекс аслида жамият зарарига ишлашани англаб етади. Узоқ тарихда бизга бостириб келган юнонлар, форслар, араблар ва мўғиллардан кўп фойдали нарсаларни ўрганганимиздек – руслардан ҳам бизга фойдаси тегган нарсаларни ўрганганмиз. Араб истилосидан кейин яшаган Ал-Хоразмий каби буюк алломаларимиз бир пайтлар араб тилида даҳо асарлар яратган ва бизга мерос қилиб қолдирган. Навоий ва Бобур боболаримиз тилу миллат ажратмай, туркий ва форсийда жавоҳир байтлар битган. Бугунги асл зиёлилар ҳам бошқа тилларни билибгина қолмай, улардан ўзбек тилига энг фойдали сўз ва атамаларни олиб киришдан ва ишлатишдан ҳадиксирамайдилар.

Тил комплексига ҳаддан ошиқ берилган шахслар бугун фақат ўзбекча (муҳимликка муккасидан кетганлар эса фақат туркий) сўзларни ишлатишга ҳаракат қиладилар. Бундай одамлар ўзларини миллатпарвар ёки ҳатто ватанпарвар деб аташлари одатий ҳол – аммо уларнинг асл мақоми миллатпараст (кескин ҳолда эса – туркпараст). Улар ўз муҳимликлари учун нафақат ўз она тилларини «софлаб» гапиришади, балки бошқаларни ҳам кўниккан тилни куч ишлатиб бўлса ҳам ўзгартиришга ундайдилар.

Афсуски, сўнги икки ўнйилликда тилшуносларимиз орасида ҳам тил комплекси жуда авж олди. Улар тилни ривожлантириш, янада бойитиш, замон талабига мос равишда мукаммаллаштириб бориш ўрнига, уни четдан кирган сўзлардан тозалаш билан банд бўлдилар. Улар буни тилимизга бошқа тиллардан кириб келиб, ўрнашиб бўлган сўзларни «ўзбекчалаштириш» эвазига қилишга уриндилар. Шу билан бирга, янги замонавий илм-фан ва технология сабаб кириб келган янги сўзларни тилга «киритмасликка» ҳаракат қилинди.

Тил – ижтимоий феномен. Маданият каби, у ҳам ўзгариб, янгиланиб, замонга мослашиб боради. Агар бу жараённи мажбуран тўхтатиб

қолишга ёки ортга қайтаришга уринилса – натижада тил инқирозга учрайди ва бошқа тиллардан ривожланишда ортда қолади.

Тил ўзгариб, янгиланиб бориши – табиий жараён. Латин тилини кўпинча ўлик тил дейишади. Аммо у ўлик тил эмас – у ўнлаб тилларга ўзгарган, бутун Европага ёйилган тил. Аввалига, латин тили Рим империясининг расмий тили бўлган. Кейинчалик, империя қулаган – аммо тил яшашда давом этган. Бугунги Европа тилларида латин ўзакка эга жуда кўп сўзларни топасиз. Бу тил илм-фан тили сифатида шу қадар кенг тарқалганки, дунёнинг барча тилларида латин тилидан олинган атамалар мавжуд. Аммо энг қизиғи шундаки, латин тилининг ўзи қадимги юнон, яҳудий ва бошқа тиллардан кўплаб сўзларни олиб, бойиб борган. Айнан шу луғавий бойлиги сабаб ҳам, бу тил Рим империяси каби улкан мамлакатга расмий тил вазифасини ўтай олган, салтанат инқирозидан кейин ҳам яшаб қолган ва кўплаб янги тилларга асос бўлган.

Руслардан аразлаш сабаб, улар воситасида кириб келган сўзлардан алам олиш – тан олайлик, жуда ачинарли ҳолат. Бундай муҳимликка халқ вакили сифатида сергакликни умуман унутган одам берилади. Тил комплекси – одамлардаги унутилмаган гиналар ва чиқарилмаган аламлар натижаси. Улар ана шу гина ва алам оғриғидан қутулиш учун ҳам, бутун жамият фойдаланаётган тилни ўзгартиришга уринадилар. Аммо улар бу билан ичларидаги гина ва аламдан халос бўла олмасликларини тушунмайдилар. Сиз билан мен бир нарсани яхши биламизки, гинадан қутулишнинг энг содда ва самарали усули бу кечириш.

Сешанба куни муҳокама қилинганидек, биз халқ сифатида кўплаб халқлар қоришишидан, ўзаро илм ва маданият алмашишидан юзага келган миллатмиз. Руслар ҳам бизга азият беришдан ташқари – кўп нарсаларни ўргатган, халқ сифатида ўсишимизга ҳисса қўшган. Уларга бўлган гинани комплексга айлантурсак – бу нафратни ва миллатчиликни келтириб чиқаради. Миллатчилик эса фақат энг ожиз шахсларга хос бўлган одат.

Бугун юртимизда яшаётган турли миллат вакиллари давлат тилида равон сўзлаша оладилар. Баъзи «замонавий» ёшларга қиёслаганда – бошқа миллат вакиллари ўзбек тилида анча бехато ва равон

гапирадилар. Бу ҳам бўлса тилимизга кўрсатилган ҳурмат. Тилга ҳурмат ана шундай кўрсатилади. Шу ўринда ҳар биримиз ўз она тилимизни қанчалик яхши билишимизни бир чамалаб кўрайлик – шу чамалашдан чиққан баҳо бизнинг ўз тилимизга бўлган ҳурматимизни ҳам ифодалайди.

Тилни парваришlash – кимгадир нисбатан гина сабаб уни бошқа тиллардан кирган сўзлардан тозалашдан иборат эмас. Тилни парваришlash – уни мукамал ўрганиш, унинг сарҳадларини кенгайтириш, унинг имкониятларини янада юқори поғоналарга олиб чиқишдан иборат. Тил – миллат кўзгуси деган гап ҳақ бўлса, миллатимиз кўзгуси ичимиздаги гина ва кемтикларни акслантирмасин. Миллатимиз кўзгуси ичимиздаги шахсий куч ва бағрикенгликни акслантирсин.

ПАЙШАНБА

Қўрқувлар

Давлатдан қўрқиш

Душанба кунги суҳбатда халқни қўрқув ёрдамида бошқарган давлатлар ҳақида ҳам гап борган эди. Ҳокимиятпарастликка чалинган одамлар қадим-қадимдан қўрқув бошқаларга таъсир қилишнинг энг кучли воситаларидан бири эканини билишган.

Кўпчилик давлат яралиши тарихига назар ташлаб, унинг пайдо бўлишида асосий омил қўрқув бўлган деган хулосага боради. Бу юзаки баҳо бўлиб, аслидан қўрқувнинг ортида нима турганини назардан четда қолдиради.

Одамзодда, бошқа ҳар қандай жонзот сингари, яшаб қолиш илинжи бор. Бу илинж бизни доим яшаш учун яхшироқ ва қулайроқ муҳит излашга ундайди. Яшашга интилиш сабаб биз жамият ҳосил қилганмиз ва давлатга эҳтиёж сезганмиз.

Турли хил давлатлар ўз халқини бошқариш учун турли қўрқув объектларидан фойдаланган. Бир ҳукмдор халқни осмондаги худолар қаҳри билан қўрқитган бўлса, бошқаси чегара ортидаги ваҳший ғанимлар билан қўрқитган. Бундай давлатлар турли хатарлар ҳақида тинимсиз гапириб, одамларга ўз мавжудликларини асослашга уринганлар.

Миср фиръавнлари ўзларини худоларга тенг деб эълон қилиб, агар улар халқ бошида турмаса, илоҳларнинг қаҳри келишини айтиб, оддий халқни бунга ишонтирганлар. Миср халқи ўз подшоҳларига итоат этишларига илоҳлар қаҳридан қўрқишлари ҳам катта туртки бўлган.

Рим сезарлари эса халқни шимол ва шарқдаги «ёввойи» ғанимлар хавфи билан қўрқитиб, қудратли ҳарбий давлат тизгини қўлда сақлашган. Рим халқи уларни ваҳший душманлар қаҳридан ҳимоя қилган давлатга ҳозирлик билан итоат этган, чеки йўқ ҳарбий юришлар бадалини солиқлар билан тўлаб яшаган.

Янги давр ҳукуматлари янада кучли қурол ўйлаб топишган. Халқни бошқаришда қўрқувдан фойдаланишда тоталитар тузумлар мисли қўрилмаган маҳоратга эришганлар.

Бунга энг яққол мисоллар фашист Германияси ва Сталин ҳукуматидир. Бу икки давлатда ҳам одамларга синдирилган мафкура давлатнинг чексиз қудрати олдида алоҳида шахс ҳеч нарса қила олмаслигини таъкидлаган. Давлат – ҳеч ким ва ҳеч нарса билан ҳисоблашмайдиган совуққон машина сифатида тасвирланган. Бундай таассурот ички махфий полиция кучи билан ушлаб турилган.

Бунда халқни назоратда сақлаш учун илоҳий кучлар ёки ташқи душман олдидаги қўрқув эмас – давлатнинг ўзидан қўрқиш ишлатилган. Натижада, халқ давлатдан бегоналашган ва жамият фалажланган. Бундай тузумда одамлар фақат юқоридан буйруқ асосида иш кўрадиган, ўзи мустақил ташаббус билан чиқа олмайдиган шижоатсиз шахсларга айланган.

Қўрқув асосида қурилган давлат ўз моҳиятидаги ички зиддият туфайли таназулга учрайди. Давлат халқни бошқаришда қўрқувга қанча урғу берса, жамиятни ташкил қилган алоҳида шахслар шунча заифлашиб бораверадилар. Ожиз шахслардан тузилган жамият эса ўз-ўзини маънавий ва моддий таъминлай олмайди ва қўрқув соясида нобуд бўлади.

Совет тузуми мероси бугун ҳам ўз таъсирини ўтказмоқда. Давлатдан сабабсиз қўрқиш ҳолати ҳар биримизда бор. Одамларни давлат билан қўрқитиб тартибга солиш ҳатто кундалик одатларимизгача кириб борган: инжиқлик қилган ёш болаларни баъзан «ана сени олиб кетгани милиция келяпти» каби гаплар билан тартибга солишга уринамиз. Болалиқдан давлатнинг одамларига нисбатан қўрқув ва бегоналикни шакллантирувчи бундай тарбия усуллари ҳеч кимда ҳайрат уйғотмайди.

Демократик тамойиллар асосида қурилган ва шахсий эркинликка асосланган жамиятда бу каби ҳолат давлат ва шахс муносабатларига халал беради. Узоқ муддат тоталитар тузум остида яшаш сабаб оддий ҳолга айланган давлатдан қўрқиш одати янги мустақил жамиятда фақат барчанинг зарарига ишлайди.

Халқ бирор нима ёки бирор кимдан қўрққани учун давлат тузмайди. Халқ ўз истакларига эришиш учун мақсадлар ва амалларни мувофиқлаштириш учун давлат тузади. Қайсидир давлат халқ интилишларини инобатга олмай иш қилишни бошласа, халқ бундай давлатни ағдариб ташлашдан асло қўрқмайди. Давлатнинг мавжудлигига асос – халқнинг қанчалик ундан қўрқиши эмас, унинг халққа қанчалик яхши ва тўғри хизмат қилишидир.

Баъзи одамлар давлат халқдан қўрқсагина, жамият тараққий топишини таъкидлайдилар. Бу ҳам бир кескинлик ва тарих бу фикр қанчалик хато эканини кўп марта кўрсатган. Бунга мисол излаб узоқ ўтмишга ва узоқ ўлкаларга мурожаат этиш шарт эмас. Мамлакатимизга кўшни Қирғизистонда одамлар шу каби тамойилда яшайдилар. Икки инқилобдан сўнг, бу мамлакат халқи давлатни қўрқув остида тутишга ўрганган. Натижада эса жиддий қарорлар қабул қила олмайдиган, ҳаммининг кўнглини тенг олишга интиладиган аморф ва заиф ҳукумат юзага келган. Давлат узоқ муддатли ислоҳотлар билан жамият ҳаётини яхшилаш ўрнига, қисқа муддатли лойиҳалар билан халқ кайфиятини яхши сақлаш билан банд бўлиб қолган. Бундай ҳукумат мамлакат манфаатини халқро ҳамжамиятда ҳимоя қилишга ҳам, халқ учун ишончли келажакни таъминловчи стратегик сиёсатни олиб боришга ҳам ожиз.

Афлотун «Давлат» деб аталган асарида бундай турдаги давлатда одамлар ўзларига берилган эркинликларни суйиистеъмол қилишларини, бу ҳолат борган сари чуқурлашиб боришини, охир оқибатда бундай жамиятда золим ҳукмдорлар чиқишини мантиқий таҳлиллар билан изоҳлаган. Халқ кучи олдида қўрқиб, заифлашган давлатлар турли ташқи хатарлар олдида ожиз қолишини узоқ ва яқин тарих ҳам кўп марта амалда исботлаган.

Юқоридагилардан хулосалар жуда оддий: шахс ва давлат ўртасидаги муносабатларга қўрқув аралашмаслиги лозим. Давлатидан қўрққан халқ ҳам, халқидан қўрққан давлат ҳам бунёдкор ишлар қилишга ноқодир. Заиф давлат эса ҳеч биримиз манфаатимизга хизмат қила олмайди.

Хўш, шахснинг давлатдан – давлатнинг шахсдан қўрқмаслигини таъминлаш учун қандай тамойилга амал қилган маъқул?

Шахснинг давлатга муносабати *ишончга* асосланиши лозим. Биз ўз давлатимизга ишонишимиз, ҳар қандай ҳолатда ҳам унга суянишга тайёр бўлишимиз керак. Бундай ишонч давлатнинг фаолиятидан тўла хабардор бўлиш билангина юзага келади. Биз давлатимиз нима қилаётганини ва нега шундай қилаётганини билиб турсак, унга яқин бўлишимиз, унинг сиёсати бизнинг интилишларга мос эканини кўра билишимиз, унинг қарорлари бизнинг манфаатга хизмат қилишини англашимиз осон бўлади.

Ўз фаолиятида ошкоралик ва шаффофлик тамойилларига амал қилган, ўз амалларини халққа оддий ва тушунарли тилда етказа билган давлат ҳам халқ норозилиги соясида қолиш хавфидан ҳимояланган, жамиятдаги ички зиддиятлардан суғурталанган бўлади.

Давлатдан қўрқиш ҳисидан ҳоли бўлмаган одам шахсий эркинликка эриша олмайди. Биз болалиқдан бегоналардан қўрқамиз – демак, давлат билан яқиндан таниш бўлсак, у билан дўст тутинсак, унга ишонишни ва уни ҳурмат қилишни ўргансаккина, ундан қўрқмайдиган бўламиз.

Давлатга ундан қўрқадиган фуқаролар керак эмас. Бундай фуқаролардан жамиятга наф кам. Бундай шахслар мустақил қарорлар қабул қилишдан ҳам, ўз қарорлари учун масъулиятни ўзларига олишдан ҳам қўрқадилар.

Халқдан қўрқадиган ожиз давлат ҳам ҳеч бир халққа керак эмас. Бундай давлат ҳатто ўз халқи манфаатларига хизмат қилувчи қарорларни ҳам халқ қаҳридан ҳадиксиз қабул қила олмайди.

Кучли шахс белгиси қўрқувдан ҳолилик бўлганидек – кучли жамият ҳам ҳар қандай қўрқувдан ҳолидир.

Ташқи душманлар

Давлатчилик фалсафасида *умумий душман* деган тушунча бор. Халқни бир мақсад йўлида бирлаштириш учун, умумий душман образидан фойдаланишни назарда тутди бу қараш.

Айтайлик, бир мамлакат халқи ўзаро иноқ эмас. Одамлар ўзаро зиддиятлар ва жанжаллар боис ҳеч бирлаша олишмайди. Агар

бунда давлат бир-бири билан келиша олмаётган гуруҳларга умумий бир душманни рўпара қилса, улар дарров бу янги душманга қарши бирлашадилар. Умумий душман образи халқни бирлаштириш кучига эга бўлиши учун, у жуда қудратли бўлиши, низодаги ҳеч бир гуруҳ уни якка ҳолда енга олмаслигини билиши керак.

Масалан, 11 сентябр ҳужумларидан кейин мамлакат аҳолисини бир мафкура атрофида жипслаштириш учун, АҚШ ҳукумати террорчилар образини маҳорат билан ишлатди. Турли-туман қараш ва ҳаёт тарзига эга улкан мамлакат аҳолисининг катта қисми ўзаро келишмовчиликларни четга суриб, умумий душман – террорчиларга қарши бирлашди.

Бундай усул ишлашида одамларнинг номаълум ва бегона кимсалар ва ғоялардан кўрқиши марказий ўринни эгаллайди. Уюлмаган оломонни бирлаштириш учун, уларнинг ҳаммасида ҳадик уйғотадиган душман образи билан уларни кўрқитиш керак. Шу зайдда кўрқув ҳиси халқни яқдил қилишга хизмат қилади.

Умумий душман тамойилидан ҳар замонда ва ҳар бир давлатда фойдаланилган. Яқин ўтмишимиздаги Совет ҳукумати ҳам ўз мафкурасини одамлар онгига сингдиришда шундай усулдан кенг фойдаланган. Ғарб капиталистик дунёсига бўлган душманлик ҳиси турли хил миллат ва элатларни ягона иттифоқда яшашга ундаган. Иттифоқ ҳаётининг сўнги йилларида умумий душман образи ўз кучини йўқота бошлаган ва иттифоқ ичида турли миллат вакиллари орасида низолар юзага келган. Бугун мустақилликка эришган мамлакатларнинг бир-бирига кўпинча ғайирлик қилишида ҳам ана шу жараённинг давомини кўришимиз мумкин: уларнинг барчасини умумий кўрқувда ушлаб турган душман сиймоси йўқолиши билан, улар ўзаро нифоқларни бошлаганлар.

Совет даврида синовдан яхши ўтган умумий душман тамойили бугунги кунда ҳам мамлакатимизда ишлатилиб келинмоқда. Бунинг энг яққол кўриниши сўнги йилларда ёшларни тарбиялаш сиёсатида «оммавий маданият»га қарши очилган расмий урушда намоён бўлмоқда. Қарашлари турли хил бўлган ёшларни бирлаштириш учун, уларга умумий душман қилиб ғарб (хусусан Европа) мамлакатлари, уларнинг либерализмга асосланган ҳаёт тарзи

кўрсатилмоқда. Ташқи дунёдан деярли узилган Совет Иттифоқида яхши иш берган бу усул ахборот асрида, табиийки, кутилган натижа бермади. Атроф дунёдан хабардор бўлиб турган бугунги ёшлар Европа ўз ҳаёт тарзи ва маданий андазалари билан ҳеч кимга ғанимлиқ қилмаётганини, оммавий маданиятни умумий душман деб эълон қилишга ҳеч бир асос йўқлигини кўриб-билиб турибдилар.

Оммавий ахборот воситаларимизда ҳам жуда кулгили ва мантиқсиз маълумотлар узатилмоқда: бир мухбир чиқиб «мамлакатимизда Европанинг фалон ва фалон мамлакатлари билан ҳамкорликда фалон корхоналар ишга тушди» деб керилиб мақтанса, бир оз ўтмай бошқаси «Европа оммавий маданиятни юртимизга экспорт қилиб, ёшларимиз онгини булғамоқда» деб нольишга тушади. Яъни, бизнинг ёшларга оммавий маданияти билан таҳдид қилаётган Европа билан иқтисодий ҳамкорлик қилсак, илм-фанда тажриба алмашсак, ёшларимиз уларнинг тилида гапиришни ўрганса ва у ерга бориб таълим олса – мақтанамиз. Бундай мантиқсиз ёндашув сергак одамни ҳайратга солмай қолмайди.

Замон талабига мос келмаган бундай сиёсат ўзи кўзлаган мақсадга зид натижа бермоқда. Мамлакат ёшларининг ташқи дунёдан нисбатан узилган қисмида миллий консерватизм юзага келмоқда. Улар ҳар қандай янгича қараш ва ҳолатни душманлик амали деб билиб, кучли норозилиқ билан кутиб олишга ўрганмоқдалар. Табиийки, уларга қарши томонда дунё кўрган ва олий маълумотли ёшлар либераллар қатламини ҳосил қилмоқдалар. Ёшларни уюштиришга қаратилган сиёсат уларни яна ҳам бўлинишига, ўзаро зиддиятлар пайдо бўлишига сабаб бўлмоқда.

Жаҳон халқлари манфаатлари илм-фандаги ҳамкорлик, глобал савдо ва иқтисодий алоқалар сабаб бир-бири билан чатишиб кетган бугунги дунёда умумий душман тамойили ҳеч бир халқ равнақига хизмат қилмайди. Бу усул мамлакатлар бир-бири билан яқиндан алоқа қилмаган қадимги дунёда ва иккига бўлинган ўтган аср дунёсида иш берган, холос. Халқни уюштириш учун уни ташқи душман образи билан қўрқитиш бугунги кунда зарарли ва хатарли оқибатларга олиб келади.

Биринчидан, бундай усулда тарбияланган халқ бутун дунёдан ажралган ҳолда, ўз ғилофига ўралиб яшашга ўрганади. Ўзидан бошқа ҳаммани душман билган мамлакат яккаланиб қолишга маҳкум. Бир томондан кимнидир халққа душман деб кўрсатиб, бошқа томондан халқни ўша ким биландир самарали ҳамкорлик қилишга ундаб бўлмайди. Бу бир қўл билан ниҳолни суғориб, бошқаси билан уни чопишдай гап.

Иккинчидан, кўрқув ёрдамида бирлаштирилган халқ ана шу кўрқув йўқолиши билан, ички зиддиятлар домида қолади. Фақатгина ташқи душман соясида қолгани учунгина бирлашган одамлар ана шу соя кетиши билан, бир-бирлари билан душманликни қайтадан бошлайдилар. Кимнидир душман деб яшаб кўниккан одамларни кейинчалик бошқа усулда уюштириш жуда қийин бўлади.

Учинчидан, ташқи душмандан кўрқиш охир оқибат очиқ нафратга ўтиб кетади. Халқ сергакликни йўқотиб, ҳеч бир асоссиз уларга душман деб кўрсатилган томондан нафратлана бошлайди. Бунда жуда кучли ва аянчли бир ижтимоий андаза юзага келади: ҳар қандай нотаниш ташқи куч душман сифатида қоралана бошлайди. Одамлар эркин фикрлаш ва мустақил хулосалар чиқариш қобилиятини йўқотадилар.

Ташқи душман образи бир томонни бошқа томонга солиштириш йўли билан яратилади. Аввалги китоблардан маълумки, таққослаб берилган баҳо нисбий ва ишончсиз бўлади. Вазият ўзгариши билан, бундай баҳо ҳам ўзгаради. Узоқни кўзлаган давлат сиёсати нисбий ҳақиқатлар устига қурилмаган бўлиши керак. Акс ҳолда, нисбий ҳақиқатлар ўзгариши билан, бу тадбирлар фойдасиз бўлиб қолади. Юқорида кўрганимиздек, баъзи ҳолларда бундай сиёсат зарарли оқибатларга ҳам олиб келади.

Аввалги суҳбатлардан яна шуни биламизки, кўрқув ёрдамида ҳеч кимни тарбиялаб, тартибга солиб бўлмайди. Албатта, қисқа муддатга кўрқув билан қилинган ёндашув кўзга кўринарли самара бериши мумкин. Аммо кўрқувнинг бадали узоқ истиқболда доим қиммат бўлади. Кўрқув соясида ожиз шахсларгина улғаяди. Ожиз шахсларни тарбиялаб эса кучли жамият – кучли давлат қуриб бўлмайди.

Халқни жипслаштирувчи ғоя – умумий манфаатдан куч олиши керак. Душман умумий бўлиши эмас – мақсадлар, манфаатлар ва интилишлар умумий бўлиши лозим. Миллий аҳиллик ташқи душманга ғайирлик устида эмас – халқ ичидаги солидарлик (яқдиллик) асосида қурилиши даркор.

Биз мамлакатимизда илм-фан ва маданиятни кучайтираверайлик – шунда ҳеч бир ташқи маданий хавфлар бизга соя сола олмайди. Биз миллий санъатимиз даражасини юқори тутсак – ёшларимиз четдан маънавий озуқа изламайди. Ички камчиликлар учун ташқи кучларни айбдор қилиш ўрнига, ўзимиз бу хатоларга замин яратиб берганимизни тан олишга шахсий кучимиз етса – ана шунда енгилмас кучга айланамиз.

Камчиликлар устида бирга ишлайлик, бирга ҳаётимизни яхшилайдик, бирга иқтисодимизни кўтарайлик, илм-фан ва технологияни юксакларга бирга олиб чиқайлик каби таклифлар билан ҳам ёшларни бирлаштириш мумкин. Жамиятимизда миллатчилик, маҳаллийчилик, диний айирмачиликни йўқотайлик, бу иллатлар халқ сифатида бизни ожизлаштирадиган касалликлар эканини ҳар бир ёш авлод вакилига тушунтирайлик.

Кучли шахс – кучли етакчи одамларнинг ожизликлари ёки қўрқувларидан фойдаланиб уларни бирлаштиришга интилмайди. Кучли шахс қўрқувдан ҳоли бўлишнинг афзалликлари қўрқув ёрдамида уюшишнинг самарасидан кўп марта катта эканини билади. Кучли шахслар бир мақсад, бир ғоя атрофида бирлашиш учун умумий душман изламайди.

Бирдам бўлиш, яқдил бўлиш учун қўрқувни асос қилиб оламизми ёки шахсий кучними – буни фақат биз танлаймиз.

Ўтқир фикрлар

Жамият аъзоси сифатида бизда ажойиб бир қўрқув ҳиси яшайди: биз ана шу жамиятдан ажралиб қолишдан, яққаланишдан қўрқамиз.

Жамият ва кейинчалик давлат тараққий этиши билан ҳамма учун умумий бўлган қоидалар ва тартиблар жорий қилинган. Тарих

давомида жорий қилинган бундай тартиблар бугунги кунда анъаналар шаклида ҳаётимизда маҳкам жой олган.

Оммани умумий қолипга солиш уларни бошқаришни осонлаштириши қадим пайтлардаёқ англаб етилган. Шу боис ҳам дин, маданият ва қонунлар ёрдамида бутун халқ хатти-ҳаракати ва ҳаёт тарзини умумий ўзанга солишга уринилган. Кийимдаги мода, ҳаётдаги урф-одатлар ҳаммаси одамларни бир қолипга солишга қаратилган.

Бир хил кийинган одамлар тўда инстинктига осонроқ бериладилар. Бунинг энг яққол мисоли – армия. Қадим-қадимдан аскарлар бир хил ёки деярли бир хил кийим кийганлар. Бу уларни жамоа сифатида жипслаштирган ва бирга ҳаракат қилишга ундаган. Ўзи билан бир хил кийим кийган аскарлар бир томонга югураётганини кўрган одам ўзи англамаган ҳолда ўша томонга югуради.

Бир хил кийинишнинг одам психикасига таъсирини яхши англаган давлатлар кейинчалик ўқиш ва иш жойларида ҳам андаза кийимлар жорий қилганлар. Бир хил униформа кийган мактаб ўқувчиларини интизомда тутиш осонроқ бўлган. Бу тартиб бизнинг жамиятда маданият белгиси сифатида ҳалигача сақланиб қолган: ўқиш ёки иш жойига тегишли кийимда бормасангиз, бошқаларга ҳурматсизлик қилган бўласиз ва ҳамманинг қаҳрига учрайсиз.

Албатта, мактабда бир хил кийим жорий қилишнинг баъзи афзалликлари ҳам бор. Масалан, бунда тенглик принципига ишора бор: илм даргоҳида бойнинг ҳам, ночорнинг ҳам боласи тенг мавқега эга. Аммо ўқувчиларни умумий қолипга солишга баъзи мутасаддилар шу даражада катта аҳамият бериб юборишадикки, гоҳо болага тазйиқ ўтказадилар.

Бундай тазйиқлар кўпинча кўрқитиш усули билан қилинади: ҳамма билан бир хил бўлишни истамасанг, ҳамма сендан юз ўгиради. Мана шундай «тарбия» усуллари сабаб ҳар биримизда яккаланишдан – бошқаларга ўхшамаган бўлишдан кўрқиш одати шаклланади.

Бундай ёндашув, афсуски, кийиниш ёки ўзини тутиш одати билан чекланиб қолмайди. Биз қолипдаги билимларни қолипга солинган

усуллардан оламиз. Бизга илм ўргатадиганларнинг дунёқараши ва ўз касбига муносабати, афсуски, кўпинча қолипга тушган бўлади. Ўқув дастуридан ташқари манбадан бирор нима ўрганиш, илм олишга янгича ёндашиш, хилма-хил қарашларни билишга интилиш кўп ҳолатда жазоланади. Бахтга қарши, кўпинча қолипдан чиқиш учун қилинган ташаббус қаттиқ жазоланади.

Натижада бутун бир авлод қолипда фикрлайдиган, қолипдан ташқари бўлишдан қўрқадиган бўлиб улғаяди. Албатта, ҳар қандай гуруҳда ноодатий шахслар бўлади: лекин жуда кўп ҳолларда қолганлардан бошқача бўлишдан қўрқиш ҳиси бундай шахсларга ўз истеъдодларини юзага чиқаришга имкон бермайди. Оммадан ажраб қолишдан қўрқиш жуда кўп иқтидорларни нобуд қилади.

Хўш, ҳамманинг бир хил ёки ўхшаш тарзда фикрлаши ва яшашининг нима ёмон жойи бор? Бундан кимга зарар? Қайтанга, одамлар бир хил фикрласалар, улар бир-бирларини осон тушунадилар ва муросада яшайдилар. Шундай эмасми?

Албатта, бундай фикрда кучли мантиқ бордек туйилади. Аммо масаланинг бошқа томони бор. Фикрлаши бир хил қолипга солинган шахслардан ташкил топган жамият ривожланишдан тўхтади. Бундай жамият илм-фанда ҳам, кундалик турмушда ҳам ҳеч қандай янгилик билан чиқмайди. Бундай жамият ўз қолипидаги қадриятлар аҳамиятини ҳаддан зиёд оширади ва шу қадриятларга тобе бўлиб қолади. Бундай жамият маънавий ўсишдан тўхтади.

Тасаввур қилинг, мен сизга оқ ва қора бўёқларини бериб, шуларни ишлатиб янги рангдаги бўёқлар яратинг дедим. Сиз бу икки рангдаги бўёқни турли миқдорларда қориштириб, турли тусдаги кулранг бўёқлар ҳосил қиласиз. Уларнинг баъзиси тўқроқ, бошқалари очроқ бўлади – аммо ҳаммаси кулранг бўлади.

Фикрлаши маълум қолипларга солинган жамият вакили ҳам ана шундай ҳолатда яшайди: у фақат чекланган миқдорда янгилик яратиши мумкин. Бордию шахсда бошқа ранглардан ҳам фойдаланиш фикри пайдо бўлса ҳам, у бу фикрни амалда қўллашдан қўрқади. Ахир, одамлар нима дейди...

Бугунги ёшларни кузатсангиз, улар қанчалик қолипга солинган эканини кўрасиз. Уларнинг фикрлари ўхшаш, қадриятлари ўхшаш, ҳаётда интилаётган мақсадлари ўхшаш, ўрганаётган билимлари ўхшаш. Кийиниши, ўзини тутиши, тинглаётган мусиқаси – ҳаммаси битта қолипда. Албатта, баъзи-баъзида қолипдан ташқари йигит-қизлар ҳам учраб туради – аммо бундайлар жуда кам. Ёшларда оммадан айри бўлишдан қўрқиш ҳисини шакллантириб, биз мутлақо турдош, бир қолипдаги шахсларни вояга етказяпмиз.

Ўзимиз бошқаларга ўхшамаган бўлишдан қўрққанимиз камлик қилгандек, бундай қўрқувдан ҳоли яшаганларни қоралаймиз. Мумтоз мусиқа эшитган, жамият ва ҳаёт ҳақида ноодатий фикрлар айтган, ўз истеъдодига эргашган шахслар бизнинг масхарамиз ва кулгимизга учрайди.

Табиатга бир хиллик зид. Табиат ранг-барангликни севади, хилма-хилликни ёқтиради. Табиат ўсиш ва тараққий этишни хилма-хиллик орқали амалга оширади. Шу боис ҳам биз ҳалигача табиатдаги жонзотлар нечта турда эканини аниқ билмаймиз.

Одамлар тўдаси ўзини «жамият» деб улуғласа ҳам, бари бир табиатнинг ихтиёрига қарши бора олмайди. Биз ҳам хилма-хилликда улғаямиз, ранг-барангликда тараққий этамиз.

Математика дарсида бир масалага ҳар бир ўқувчи ўзича ёндашишига имкон берилса, қандай бўларди? Синфдаги ўттиз ўқувчи масала билан ўттиз хил усулда курашиб кўрса? Майли, ҳеч ким бу масалани еча олмасин. Лекин бу кураш давомида ўттизта ёш онг ўсади, мустақил фикрлашни – ўзига хос йўлдан юришни, янгича томондан ёндашишни ўрганади. Баъзида эса шу ўттизта онг орасидан биттаси масалани мутлақо янгича – мутлақо самарали усулда ечиш йўлини топади. Мана шундай усулда тарбия кўрган авлод улғайганда ҳам катта ҳаётий муаммоларга янгича ва ўзига хос усулда ечимлар топа билади.

Ўзингизда эркин фикрлашга истеъдод сезяпсизми – қўрқув ҳиси уни нобуд қилишига имкон берманг. Бу истеъдод қўллаб-қувватланса, тарбияланса ва амалда ишлатилса – у нафақат сизга, атрофдагиларга ҳам катта наф келтириши мумкин. Оммадан бошқача фикрга, бошқача қарашга – ҳаммадан бошқача қадрият ва

ҳаёт тарзига эга бўлишдан қўрқманг. Бу билан сиз жамиятдан ажраган эмас – унинг олға илдамлашига ҳисса қўшган бўласиз. Ҳамма ўзига хос бўлиши қўрқинчли эмас – ҳамма бир хил бўлиши қўрқинчли.

Бизнинг жамият ўзига плурализмни тамойил қилиб танлаган. Плурализм – одамлар хилма-хил фикрларга ва қарашларга эга бўлишини ёқлайдиган фалсафа. Ана шу хилма-хил фикрлар бир-бири билан беллашиб, бир-бирини тўлдириб – бир-бирини ўстириб, жамиятни ривожлантиради.

Сизда янгича фикр борми? Уни айтишдан, муҳокама қилишдан қўрқманг. Албатта, уни ҳамма бирдек ёқтирмайди. Аммо танқид фикрингизни ўткирлайди. Маромида чархланган фикр эса бунёдкор ишларга – ҳаммага ёқадиган ишларга асос бўлади.

Эркинликдан қўрқиш

Бугунги замондошларимизда жуда бир ажойиб ҳолат кузатилади: улар эркинликдан қўрқадилар. Ушбу боб бир қарашда мантиққа зид, аммо диққат билан ўрганилса – тушуниш осон бўлган шундай қўрқувга бағишланади.

Одамзод ақлини таниб, табиатга тобе бўлмай қўйган пайтлардан бери бир муаммо билан яшайди: у ўзини бутун борлиқдан айри, ёлғиз ва ожиз ҳис қилади. Албатта, у ҳам табиатнинг бир қисми эканини ақлан тушуниб туради – лекин интуицияси унга у энди табиатдан анча бегона эканини айтади.

Табиат шундай ажойиб ҳазил қилганки, эркинликка эришиши мумкин жонзот бўлган одамзодни жуда тобе қилиб қўйган. Ҳар қандай жонзотнинг боласи онасидан туғилиши билан, ундан мустақил бўлишга интила бошлайди. Фақат биз онамиздан мустақил бўлиш учун кўп йиллар сарфлаймиз. Биз туғилганда жуда тобе туғиламиз ва тобелик биз кўниккан қулай муҳитга айланади.

Болаликни нега ҳаммамиз қумсаймиз? Чунки унда эркинлик йўқ. Унда бизнинг ҳаётимизни ота-она ва жамият таъминлаган. Албатта, болалиқда бурчлар ва кўп қоидалардан эркин бўлганмиз – лекин болалиқда тирикчилигимиз тўлиғича бошқа одамларга тобе бўлган.

Лекин улғайган сари – баъзан истаб, баъзан истамай – ота-онамизга бўлган тобеликдан чиқишга ҳаракат қила бошлаймиз. Бу жараён ҳар доим оғриқли ва зиддиятларга тўла бўлади. Баъзида ота-онамиз бизга тўлиқ эркинлик беришни истамайди. Аммо кўпинча ўзимиз ана шу эркинликка чиқишга кўрқамиз.

Эркинликнинг нимаси кўрқинчли бўлиши мумкин? Ахир, тарих давомида одамзод айнан эркинлик учун курашиб, жон олиб жон бермаганми? Агар эркинлик кўрқинчли ҳолат бўлса – унда нега одамлар уни бунчалик қадрлайди?

Гап шундаки, эркинлик ҳаётимиз учун бутун масъулиятни ўз елкамизга ташлайди. Эркин одам унинг муаммоларини кимдир ҳал қилиб беришини, унинг эҳтиёжларини кимдир қондиришини кутмайди – кута олмайди. Эркинлик – бизни асраб келган ва биз кўниккан уядан чиқиш дегани.

Биз (айниқса биз – ўзбеклар) шу даражада тобеликка мойилмизки, ҳамма муаммо ва ташвишларимизни кимлар биландир бўлишгимиз келади. Биз доим одамлардан маслаҳат излаймиз – бошқаларнинг фикри билан қизиқамиз. Оила ва жамиятнинг фикрини ҳисобга олмай ҳаётимизда катта қарор қабул қилишимиз жуда қийин.

Биз тўлиқ мустақил қарор қабул қилишни кўп ҳолларда истамаймиз ҳам. Нега? Чунки қабул қилган қарорларимиз кўпчиликнинг фикрига асосланган бўлса – унинг оқибатлари учун ҳам кўпчилик жавобгар бўлади. Айтайлик, бир йигит кимга уйланишни танлаши керак. Агар у ота-онаси фикрини ҳисобга олиб қарор қилса, эртага турмушида муаммо чиқса, бу муаммо учун ёлғиз у жавобгар бўлмайди – унга шу қизни тавсия қилган ота-она ва яқинлари ҳам жавобгарликни қисман ўзларига оладилар. Масъулиятдан қисман бўлса ҳам қутилиш эса ҳаммамизга ёқади.

Агар йигит эркинликни танласа, у қарорни бир ўзи қабул қилади – кейинчалик шу қарор оқибати учун ҳам у бир ўзи жавобгар бўлади. Ана шу ёлғизликдан – яқка жавобгарликдан кўрққанимиз учун ҳам, биз эркинликдан кўрқамиз.

Эркинликдан қўрқиш одати нафақат оила ва жамият билан муносабатларимизда намоён бўлади. Биз давлат ёки дин билан муносабатимизда ҳам шундай йўл тутишимиз мумкин.

Давлат алоҳида шахсларга эркинлик бермаётганини таъкидлайдиган одамларни кўп кўрганмиз. Энг кулгилиси шуки, ана шу эркинлик камлигидан нольийдиган одамлар аслида эркинликдан жуда қўрқадилар. Уларга давлат масъулиятнинг катта қисмини ўзига олиб, уларнинг ҳаётини кўп жиҳатдан белгилагани жуда ёқади. Давлат уларни ўқитиши, ишга жойлаши, юқори турмуш даражаси билан таъминлаши керак. Улар эркин яшашдан кўра, масъулиятсиз яшашни афзал кўрадилар.

Лекин қалб таскин топмайди бари бир. Чунки қалбга муаммолар ўз-ўзидан илоҳий қудрат аралашуви билан ҳал бўлиши керак эмас. Қалбга эркинлик керак. Эркинликдан азбаройи қўрқадиган ва ўз тобелигини ҳар йўлига оқлашга уринадиган ақл исканжасидан чиқиш керак қалбга.

Менинг китобларимни ўқиб, баъзи нарсаларни тушуниб етган баъзи одамлар ана шу билимларни амалда қўллай олмаётганликларидан нольийдилар. Бунга улар шахсий кучлари етмаётганини сабаб қилиб кўрсатадилар. Лекин асл сабаб – улар эркинликдан қўрқишларида. Мен ҳар доим якуний танловни китобхоннинг ўзи қилишини хоҳлайман, ўқувчини шунга турткилайман. Аммо янги ва номаълум эркинликка чиқиш ҳамда қулай ва синалган тобелик соясида қолиш ўртасида танлашга келганда баъзи суҳбатдошларим кўрқув таъсирида иккиланиб қоладилар. Улар ўқиб билган нарсаларига кучсиз бўлганликлари учун амал қила олмайдилар эмас – улар эркинликдан қўрққанликлари учун эркинликни танлай билмайдилар.

Одамлар ўзлари кўниккан тобелиқдан воз кеча олмасликлари табиий ҳолатга ўхшайди. Бунда қандай хатар бўлиши мумкин? Гап шундаки, тобелиқдан паноҳ топган одам борган сари ҳамма масъулиятни уни тобе қилган кучга топширади. Давлатга тўлиқ ихтиёрини топширишдан тоталитар тузумлар юзага келади (сталинизм ёки фашизм каби).

Эркинликнинг қўрқинчли томони – унга эришган одам ўзини атрофдунёдан узилган, ёлғиз ва аҳамиятсиз ҳис қилишида. Эркинликни таниган одам ўз шахсияти ҳаёт ва бошқа одамлар учун у аввал ўйлаганчалик муҳим эмаслигини англаб қолади. Шахсий муҳимликни ўз илоҳи деб билган ақлга эса бу ҳолат асло ёқмайди.

Аммо эркинлик – бу ёлғизлик дегани эмас. Давлат ёки одамларга бўлган тобелик алоқаларини узиб, эркин бўлган шахс ўз танлови билан ҳаёт ва одамлар билан янги ришталарни ўрнатади. Бу ришталар бир томоннинг бошқа томонга итоатига эмас – тенглик тамойилига асосланади. Бунда икки одам ўзаро меҳр ёки ҳурматдан келиб чиқиб муносабатга киришади. Эркин шахс ўзини ва одамларни шартсиз севишни ўрганади. Ҳеч кимдан ҳеч нарса кутмайди.

Эркинликка эришган шахс ўз қалби истакларига эргашиб яшайди. Севган касби билан шуғулланади ва шу билан одамларнинг ҳурмати ва олқишига сазовор бўлади. У кимдандир ўзиш, кимгадир муносиб бўлиш, кимнингдир умидларини оқлаш – давлат эътибори ёки худо меҳрига лойиқ бўлиш учун яшамайди. У бахт учун яшайди.

Юқоридаги фикрлардан эркин одам фақат ўзини ўйлайдиган худбин одам экан деган тасаввур уйғониши мумкин. Аммо худбин одам эркин эмас – у ўз истаклари, манфаатлари ва муҳимлигига тобе. Эркин одамнинг қалбида худбинликка жой йўқ. Унинг шахсий кучи кўп бунёдкор ишлар қилишга етади. Эркин шахс бу бунёдкор ишларни фақат ўзи учун эмас – жамият учун ҳам қилади. Эркин шахсина давлат ва жамиятга наф келтира олади.

Тобелик соясидан чиқишга қўрқманг. Соядан чиқсангиз, эркинлик нурлари кўзингизни оғриқли қамаштиради, эркинлик офтоби терингизни бир оз куйдиради. Лекин бу нур ва илиқликка кўникканингиздан сўнг, сиз ана шу қувватдан фойдаланишни, уни ўз кўнглингиз истакларига эришиш учун ишлатишни ўрганасиз. Эркинлик офтоби остида аввал хаёлингизга сиғмаган ажойиб мевалар ўстирса – навнихол мақсадларни улкан дарахт даражасига етказса бўлади. Мақсадларини тўғри парваришлаб, ундиришга шахсий эркинлиги етган шахсларгина жамият ва давлатга қадрли

инсонлар бўла олади. Одам эркинликни танлашдан қўрқмаса бўлгани.

ЖУМА

Ришталар

Ёлланган боғбон

Ушбу китоб шахс ва давлат ўртасидаги муносабатларга урғу беришга қаратилган. Хўш, кучли шахс давлатга қандай муносабатда бўлиши керак? Бу саволга содда усулда жавоб бериш учун яна тасаввурга мурожаат қиламиз.

Тасаввур қилинг, сизнинг улкан гуркираган боғингиз бор. У ерда мевали дарахтлар ҳам, анвойи гуллар ҳам, полиз экинлари ҳам, сабзавотлар ҳам бор. Шу боғни парвариш қилиш учун сиз боғбон ёллайсиз. Чунки сиз бундай катта боғни ораста сақлашни, ундаги барча ўсимликларни парвариш қилишни ўзингиз уддалай олмайсиз. Бунда боғбон сиздан кўра кўпроқ тажрибага ва билимга эга. Унинг ҳаётдаги маҳорати – табиат берган иқтидори шу: боғ парвариш қилиш.

Боғбон сиз тўлаган ҳақ эвазига сиз истаган боғни яратади. Сиз айтган жойга салқин солади, сиз истаган жойга фаввора чиқаради. У боғни сизга ёқадиган гуллар билан безатади, сиз кутган меваларни ўстиради. Сиз унга фақат боғ қандай бўлишини айтасиз – у ўз билим ва қобилиятини ишга солиб, сизга шуни етказиб беради. Сиз боғбон ўз ишини қилишига қўйиб берасиз. Унга нимани қандай қилишни ўргатмайсиз. Сиз унинг тажрибаси ва дидига суянасиз. У истагингиз бўйича бир нарса қилса, сизга кўрсатади – сиз якуний ишни маъқул кўрмасангиз, сизнинг фикрларингизни ҳисобга олиб, у тегишли ўзгартиришларни киритади.

Давлат – худди ана шундай ёлланган боғбон. Халқ эса боғ эгаси. Халқ ўз орзу-истакларидан келиб чиқиб, керакли билим ва тажрибаларга эга боғбонларга боғга қараш вазифасини таъминлайди ва бунинг учун уларга ҳақ тўлайди. Давлат халқ истакларидан келиб чиқиб, мамлакат боғида нималар экишни, қаерни обод қилиш, қаерга сув чиқариш, боғ ҳосилини боғ эгасига қандай етказишни ҳал қилади. Давлат ҳеч қачон мамлакат боғига

эгаликни даъво қилмайди: у доим боғ аслида халқники эканини эсда тутуди.

Боғингизга қараш учун ёллаган боғбонга қандай муомала қиласиз? Ундан қўрқмайсиз, унга ишонасиз – аммо уни назоратсиз ташлаб ҳам қўймайсиз. У сиз билан маслаҳатлашмай, боғда бирор катта ўзгариш қилмайди. Давлатга муносабат ҳам худди шундай бўлиши керак: уни тажрибасига ишонасиз, унинг иши учун ҳақ тўлайсиз – лекин доим унинг ишини кузатасиз. Бундай кузатувсиз мамлакат боғига қараш учун ёлланган боғбонлар халқ ишончини шахсий манфаат йўлида суиистеъмол қилишлари мумкин. Боғ меваларини ўзи учун ўғирлайдиган, иш ҳақини олиб, боғдаги вазифаларини қўл учида бажарадиган, боғ эгасининг ҳақиға хиёнат қиладиган боғбонлар ҳам бўлади.

Сиз пулга ёлланган боғбонни улуғлаб, илоҳийлаштирмайсиз, унга тириклигида ҳайкал ва ёдгорликлар қўрмайсиз. Уни олдида ўзингизни қўйи ёки тобе ҳисобламайсиз. Уни хатоларини айтишдан, унинг қилган ишларига муносабат билдиришдан қўрқмайсиз.

Бизда давлат билан муносабатда икки кескинликка бориш қўп кузатилади. Баъзилар давлатга у ёки бу ишни қандай қилиш кераклигини айтиб, уни шу ишни қилмасликда айблайдилар. Яъни, боғбонга ўз ишини қандай қилишни ўргатмоқчи бўладилар. Бошқалар давлат мамлакат боғида нима қилса қилаверсин дейдилар. Яъни, боғбонга боғда истаганча иш қилишга қўйиб берадилар.

Бу икки кескинлик ҳам давлат ва шахс муносабатларини чигаллаштиради. Биринчи ҳолатда давлат ўз ишини самарали бажара олмайди – боғбонга боғ эгаси тинимсиз ўз кўрсатмалари билан халал бериб турса, боғбоннинг иши унмайди. Иккинчи ҳолатда назоратсиз қолган давлат халқ истакларидан узоқлашади ва халққа кераксиз ишларни қилади – боғбон боғ эгасига кераксиз дарахтлар ва гулларни ўстиради.

Шахс ўз истагини, қандай боғда яшамоқчи эканини давлатга айтиш ва давлат ана шу истакларга монанд боғ барпо қилишини назорат қилиши керак. Бу ишни энг самарали усулда бажаришни у давлатнинг тажрибасига ишониб топшириши ва ортиқча

кўрсатмалар билан унинг ишига халал бермаслиги лозим. Давлат ўз иши давомида вақти-вақти билан шахсдан фикр сўраб туради – шундай ҳолатларда шахс албатта ўз фикрини билдириши, бефарқ қолмаслиги керак.

Боғбон ишини назорат қилиш унинг фаолияти билан қизиқиш кўринишида бўлиши керак. Яъни, давлатнинг ишини назорат қилишда шахс унга саволлар бериши, ишлар қандай кетаётганини билишга интилиши, вазиятдан бохабар бўлиб бориши даркор.

Давлат билан олди-бердида бир оддий ҳақиқат ҳар бир шахснинг ёдида бўлиши керак: давлат – номи давлат бўлгани билан – ўзи ҳеч қандай бойлик яратмайди. Унинг фаолияти ҳеч нарса ишлаб чиқармайди, хом ашёни тайёр маҳсулотга айлантормайди. Давлат завод ва фабрикалар, ер майдонларига эгалик қилиши мумкин – лекин у ерда маҳсулотни давлатга ёлланган ишчилар ишлаб чиқаради.

Давлат – соф ҳолдаги хизмат кўрсатувчи тузилма. Унинг мижозлари – бутун халқ, хизмат ҳақи – солиқлар, шу ҳақ эвазига етказиб бераётган хизмати – бошқариш. Давлат табиий бойликларни қазиб олмайди – у шу қазиб олиш жараёнини ташкиллаштиради, керакли одамларни бунга иш ҳақи эвазига жалб қилади, бу ишларнинг бошида туради. Давлат бозорга битта ҳам маҳсулот чиқармайди – у бозорда керакли маҳсулотлар керакли миқдорда бўлишини таъминлаш учун тегишли чораларни кўради. Давлат ҳатто ўзи йўл ва иншоотлар қурмайди – давлат халқ пулига тегишли одамларни ёллаб, халқ фойдаланиши учун йўл ва иншоотлар қурдиради.

Давлат – мамлакатдаги энг катта ташкилот. У халқнинг маълум қисмини иш билан таъминлайди. Бу улкан ташкилотга халқ ўз интилишларига монанд раҳбарларни тайинлаб туради. Раҳбар ана шу улкан ташкилот ва унинг бевосита мижозлари бўлган халқ ўртасидаги риштадир. У ташкилот фаолияти мижозлар хоҳиш-истакларига қарши бормаслиги, мижоз манфаатлари топталмаслиги, ташкилот ва мижозлар ўртасидаги мулоқот равон ва самарали бўлишини назорат қилади.

Хусусий ресторанга овқатлангани кирсангиз, ўзингизни қандай тутасиз? Сизни ширин сўз билан кутиб олишади, сизга маъқул

жойга ўтқазишади, қўлингизга меню тутқазишади. Сиз ҳам ўзингизни хотиржам ҳис қиласиз – ҳеч нимадан қўрқмайсиз, ҳеч ким олдида ўзингизни ожиз ёки қарздор ҳис қилмайсиз. Ахир, сиз мижозсиз. Бу рестораннинг мавжуд бўлишдан, унинг барча ходимларининг ишлашдан мақсади – сизга сифатли хизмат кўрсатиб, сизни рози қилиб, пулингизни олиш.

Сиз ҳам ресторан ходимларига маданият билан муомала қиласиз. Пул бераман экан деб, уларни камситмайсиз, инжиқлик қилмайсиз. Шу билан бирга, сизга керакли даражада хизмат кўрсатилмаса, ўз норозилигингизни очиқ айтасиз. Бунда кўпинча ресторан бошқарувчиси келиб, вазиятни ҳал қилишга уринади. Чунки у раҳбар сифатида мижоз ва ходимлар ўртасидаги муаммоларни ҳал қилишга жавобгар, унинг бунда тажрибаси бор. У сизнинг истагингизни ходимларга нисбатан яхшироқ тушунади ва, керак бўлса, буни ўз ходимларига етказа олади. Агар раҳбар буни уддалай олмаса, бизнес зарар кўради ва ўса олмайди.

Мижоз ва хизмат кўрсатувчи ташкилот ўртасидаги муносабатлар ўзаро ҳурматга асосланиши лозим. Ташкилот ходими сизга кутилгандек муомала қилишни, ўз вазифасини кўнгилдан бажаришни билмаса – бу ходим тартибга чақирилиши ёки ишдан четлатилишини ташкилот раҳбарларидан талаб қилишни билиш керак. Бу билан сиз давлат хизматлари сифати ўсишига ҳисса қўшасиз.

Шахс ҳам ўз навбатида давлат ходими билан ҳурмат сақлаб муомалада бўлиши лозим. Ортиқча ҳақпарастликка берилиш, муҳимликка эргашиб, ўз ҳадини билмаслик каби хатти-ҳаракатлар кучли шахсга ярашмайди. Кучли шахс давлат билан ҳамкорлик руҳида – тенгчилик руҳида муомала қилади.

Юртбошим – юртдошим

Давлат билан мулоқотда ҳукумат раҳбари – президентга бўлган муносабатимиз алоҳида ўрин тутди. Шу боис ҳам биз юртбошига бўлган муносабат ҳақида алоҳида бобда суҳбатлашамиз.

Мамлакатимиз – президентлик республикаси. Бу ҳукумат тепасида президент туришини, барча давлат тузилмалари ўз фаолиятлари

юзасидан унга ҳисобот беришини билдиради. Аввалги бобда айтилгандек, давлат раҳбари – бу давлат ва халқ ўртасидаги ришта. Улкан давлат тузилмаси халқ ихтиёрига монанд фаолият олиб боришини назорат қилиш учун умумий сайлов билан шу раҳбарни тайинлаймиз.

Тарихан халқимиз юртбошини улуғлашга одатланган. Бу одат қадимдан ўзини буюк ва олийнасаб деб атаб келган ҳукмдорлар сиёсати натижасида юзага келган. Кейинчалик у араб истилоси билан янада кучайган: айнан араб халифалари ўзларини Худонинг ердаги сояси деб атаганлар, ўз ҳокимиятларига илоҳий асос яратишга интиланлар. Шу аснода, ҳукмдорлар номини хутба намозига қўшиб ўқиш одат тусига кирган.

Ҳукмдорларни илоҳийлаштириш расмий маросимлар билан чекланиб қолмаган. Уларни оддий одамлардан юқори деб билиш одати дин пешволари воситасида оддий халқ онига ҳам сингдирилган. Шу йўл билан халқда ҳокимиятга садоқат сақлаб турилган.

Бугун демократик тамойилларга асосан давлат раҳбарини халқ танлашига қарамай, ҳали ҳам президент шахсиятини илоҳийлаштириш, унга ўта катта аҳамият бериш одати сақланиб қолмоқда.

Президент исмини янги туғилган чақалоқларига бераётганлар ана шундай муҳимликка чалинган одамларга мисол. Халқ ишончига эришган одамдек улуғ ишлар қилсин деган ҳавас билан фарзандига амалдаги юртбоши исмини қўйган одам бу ҳақида ҳаммага жар солиб, шов-шув қилмайди. Ниятини ўз кўнглида ва оиласи даврасида сақлайди. Давлат раҳбари исмини боласига бериб, буни обрў ва муҳимлик ўйинига айлантирганлар – президент шахсиятини илоҳийлаштириш хасталигига чалинган ожиз одамлардир.

Одамлар давлат раҳбарига бўлган муносабатларини сергак туриб, ҳиссиётлардан ҳоли баҳолай олмайдилар. Бунда муҳимликка берилмаслик жуда қийин, нимагадир. Биз ҳали ҳам раҳбар одамни оддий халқдан анча баланд турувчи бир сиймо сифатида кўрамиз.

Ҳар қандай одам билан бўлгани каби, президент билан муносабат ҳам муҳимликдан ҳоли, сергакликка таянган бўлиши даркор. Бунда бир нарсани англаш жуда муҳим: президент – халқнинг раҳбари эмас. Президент – давлатга халқ тайинлаган раҳбар. Мамлакатимиз боғини обод қилиш учун боғбонлар жамоасига етакчилик қилиш учун бош боғбон қилиб президентни биз тайинлаймиз.

Демократик сайловлар шундай ишлайдики, бу лавозимга кўпчиликни ўзига эргаштира олган, кўпчиликни кўнглига йўл топган ва ҳурматини қозонган одам сазовор бўлади. Кўпчиликнинг ишончини қозониб, ҳурматини олган одам шубҳасиз қолганларнинг ҳам ҳурматиغا муносиб. Шу боис, давлат раҳбарига ҳурматсизлик қилиш кучли шахсга ярашмайдиган иш. Лекин, шу билан бирга, у инсонни асоссиз илоҳийлаштириш, унинг шахсиятидан идол (буд) яшаш, шовинизмга берилиш ярамайди. Бундай ишни сергакликни йўқотган, комплекс ва муҳимлик таъсирига тушган, шубҳа ва кўрқувлар соясида қолган одамгина қилади.

Юртбоши – бошқа барча ҳамюртларимиз каби оддий юртдошимиз. У ҳам сизу биз каби одам. Унинг ҳам ўз фазилату, камчиликлари бор. Ҳеч ким бекам қилиб яратилмаган. Тўғри – унга катта масъулият юкланган. Аммо унга ишониб топширган масъулиятни кўтаришда у халқдан мадад олади, халққа суяниб иш тутлади.

Оддий бир юртдошингизни учратсангиз, унга қандай муомала қиласиз? Энг аввало, унинг ҳурматини жойига қўясиз. Уни ўзингиздан юқори ёки паст ҳисобламайсиз. Уни илоҳийлаштирмайсиз. Унга ортиқча муҳимлик бермайсиз. Унинг шахсий эркинлигини ўзингизникидан юқори деб билмайсиз.

Президент ҳам ана шундай оддий фуқаро, у ҳам қонун олдида ҳамма қатори тенг. У эгалик қилган маълум имтиёз ва қудратни ҳам унга халқ берган, бу имтиёз ва қудрат унга маълум муддатга берилган. У шу муддатга халқ вакили этиб сайланган. У давлатдан кўра халққа яқинроқ.

Одамлар орасида давлат раҳбарига яна бир ноўрин муносабат бор: кўпчилик президент мамлакатдаги ҳар бир нарсани ҳал қилиши, ҳар бир йўналиш юзасидан қарор қабул қилиши, ҳар бир масалага бошқош бўлиши керак деб билади. Бундай ёндашув натижасида бир

одам елкасига жуда катта масъулият тушиб, бошқалар ўзларидан жавобгарликни соқит қиладилар. Буйруқбозликка ўрганган давлатнинг баъзи вакиллари раҳбар айтсагина бир ишни қилишга ўрганишган. Камчиликлар ҳам президент кўрсатма бермагунча бартараф қилинмайди.

Халқ президентни ҳамма нарсани ҳамманинг ўрнига ҳал қилиши учун сайламайди. Битта одам ҳамма нарсага жавобгар бўлиши, ҳамма нарсани назорат қилиши имконсиз. Президентни халқ ўз ишини ўзи билиб, ўрнида бажариши керак бўлган турли хил давлат идоралари устидан назорат юритиши учун тайинлайди. Президентнинг иши – давлат тузилмасининг ишини бошқариш, халқ истакларига мувофиқлаштириш, нотўғри ёки самарасиз ишлаётган идоралар ишини ислоҳ қилиш ёки янгисига алиштириш.

Ҳар бир масалани давлат раҳбари ҳал қилиб беришини кутиш тобелик муносабати ҳосил бўлишига олиб келади. Бу жамиятда ташаббускорлик сўнишига, одамлар улар учун бошқалар қарор қабул қилиб, жавобгарликни ҳам бошқалар кўтаришига кўникиб қолишига олиб келади. Жадал ўзгариб бораётган замоннинг турли синовларига бундай жамият вақтида мослаша олмайди.

Рус халқининг «майдонда ёлғиз аскар қўшин бўла олмайди» деган доно гапи бор. Биргина раҳбар бутун масъулиятни ўзига олиб, давлатни бошқара олмайди. Халқ фаровонлигини таъминлашни биргина одамга юклаб қўйиш, шу билан кейинги сайловгача бу ҳақида унутиш – шахсияти ожиз одамларга хос. Президентнинг кучи – унинг ортида қўллаб турган овоз берувчиларда, ўз вазифаларини сидқидилдан бажарадиган давлат ходимларида, жамиятнинг муаммоларига бефарқ бўлмаган кучли шахсият эгаларида.

Президент халқ хоҳиш-истакларини билиш учун янги ташаббуслар билан чиқиб, одамлардан фикр сўраса – уни олқишлар билан кутиб олиб, ҳеч бир асосли танқид ёки фойдали фикр билдирмаслик ҳам жамиятимиз равнақини орқага сураётган яна бир иллат. Кўпчиликнинг фикри билан янги ташаббус мукамаллашади, унча-мунча камчиликлари бартараф этилади, унинг самарадорлиги ошади. Давлат раҳбарининг таклифлари юзасидан фикр билдириш, уни танқид қилиш, кўпчилик муҳокамасига қўйишнинг ҳеч бир ёмон

жойи йўқ. Ўз таклифини янгича қарашлар ва кенгроқ омма фикри элагидан ўтказиш учун ҳам президент халқ олдига таклиф билан чиқади. «Таклифингиз зўр! Шу пайтгача биз шу нарса ҳақида ўйламаган эканмиз. Мана энди нима қилишни биламиз» каби қуруқ такаллуфдан ҳеч кимга наф йўқ.

Давлат раҳбарининг ҳар бир айтган гапига туриб қарсак чалиб, дўппини осмонга отиб, кўзларига ёш олаверадиган томошабозлар олқиши қандай хунук манзара эканини ҳар биримиз яхши биламиз. Кимлардир бундай одатни ўзбекчиликка йўяди. Аммо халқимиз ўзини маданиятли тутиши бир қадрият бўлса, раҳбар қаршисида лаганбардорлик қилишнинг у маданиятга ҳеч бир дахли йўқ. Ўзбекистонликлар самимийликни, аччиқ бўлса ҳам – очиқ гапни қадрига етадиган халқ. Менинг китобларимда ёзилган кўп гаплар очиқ ва аччиқ бўлгани учун ҳам китобхонга маъқул келади.

Юқоридаги фикрларда юртбоши деб фақат амалдаги ёки ундан олдинги президентлар айтилмаган. Бу бобда илгари сурилган фикрлар ҳар қандай давлат раҳбари билан муносабатларда ҳисобга олиниши керак.

Алтруизм ва эгоизм

Биз кўпинча давлат ва жамият билан муносабатларимизда икки кескинлик ўртасида қолиб, қай бирини танлашни билмаймиз. Кимдир одамлар билан олди-бердида алтруист бўлишни танласа, кимдир бунда тўлиқ эгоизмга суянади.

Сухбатни давом эттиришдан олдин бу икки тушунчага қисқача таъриф бериб ўтсак. *Алтруизм* – жамият аъзоси бахтли яшаши учун бошқаларга ёрдам беришини назарда тутадиган ёндашув. *Эгоизм* – жамият аъзоси ўз шахсий манфаатларини таъминласагина бахтга эришиши мумкинлигини илгари сурадиган ёндашув. Бир-бирига зид бу икки ёндашув асосида бутун бир фалсафа йўналишлари яратилган: алтруизм коммунизм, социализм, коллективизм каби фалсафа мактабларига асос солган бўлса, эгоизм – капитализм, индивидуализм, утилитаризм каби йўналишлар асосида туради.

Хўш, уларнинг қай бири одамлар билан муносабат учун кўпроқ мос. Қай бири алоҳида шахсга ҳам, бутун жамиятга ҳам ўз ҳаётидан мамнунлик ҳисини олиб келади? Кучли шахсият эгаси алтруистми ёки эгоист?

Кўпинча, яхши-ёмон ўйинига берилган одамлар алтруизмни эзгулик, эгоизмни ёмонлик деб баҳолайдилар. Бошқаларга ёрдам бериш, саховатли бўлиш каби хислатларни кучли одам фазилатлари, фақат ўз хоҳишлари ҳақида ўйлашни эса худбинлик аломати деб биламиз.

Лекин бу икки кескинликнинг ҳам фойдали ва зарарли жиҳатлари бор. Масалан, алтруизм сергакликка асосланмаган бўлса, одамларга зарар етказиши мумкин. Агар сиз кимгадир ҳар қандай вазиятда ҳам ёрдам бераверсангиз – у сизнинг ёрдамингизга тобе бўлиб қолади ва усиз мустақил яшаш кўникмасини йўқотади. Бунда ёрдамдан сизга ҳам, уни олаётган одамга ҳам ҳеч бир фойда йўқ.

Эгоизмга кескин берилиш ҳам доим салбий натижаларга олиб келади. Ўз манфаатларига қараш билангина чекланиб қолган одам жамиятдан узилиб қолиш, ижтимоий муносабатларда қийинчиликка дуч келишга маҳкум. Одамлардан ажралган шахс эса ўз шахсий муҳимлигига ўралашиб қолади ва бунинг жабрини узоқ тортади.

Бу икки кескинлик асрлар давомида инсонларни ўйлантириб келган. Файласуфлар жавоб топиш қийин бўлган саволларга табиатдан ечим излашга уринганлар. Лекин табиат алтруизм-эгоизм муаммосини ҳал қилишда иккиламчи жавоб беради. Ёввойи табиатда жонзотлар тирик қолиш учун эгоистик йўл тутишга одатланган. Масалан, йиртқич ўз ўлжасини овлашда унга хайрихоҳ бўла олмайди. Йиртқичдан қочган кийиклар бир-бирини кутмайди – ўз жонини асраш илинжида қочади. Бу каби ҳолатни кузатган одам эгоизм табиий ҳолат экани, ҳаётни эгоизм асосида қуриш керак экани ҳақидаги хато хулосага келади.

Мана шундай хато хулосалар сабаб, одамларда ҳаёт тинимсиз кураш экани ҳақида ишонч пайдо бўлади. Улар бошқа одамларни ҳам эгоизмда гумон қиладилар ва шунга монанд ҳар ким билан беллашиб яшайдилар. Бундай одамлар алтруистларни кўнгли бўш, суяксиз ва кучсиз деб биладилар.

Аммо табиатга янада кучли эътибор билан қаралса, алтруизм аломатларини ҳам кўп топса бўлади. Масалан, йиртқичлар ўлжани овлашда бир-бирларига ёрдам берадилар. Йиртқичдан қочаётган она кийик боласини ҳимоя қилишга уринади. Демак, алтруизм ҳам ёввойи табиат дастурларига киритилган.

Алтруизмни маҳкам ушлаган файласуфлар ҳам уни улуғлашда жуда кескинликка борадилар. Ҳаётни қурбонлик ёки бадал деб билиш ҳам кўпчиликка хос. Улар доим кимлар ёки нималар учундир ўзлари ва ўз истакларини қурбон қилиб яшайдилар. Бундай одамлар эгоистларни муттаҳам худбин деб биладилар.

Бу чалкашликларга сабаб – одамларда сергаклик етишмаслигидир. Масалага тор нигоҳ билан қараш ва узоқни кўра билмаслик натижасида одам у ёки бу ёндашувни танлайди. **Аслида эса алтруизм эгоизмдан, эгоизм эса – алтруизмдан куч олади.**

Буни тушуниш учун, келинг, яна табиатга мурожаат қиламиз. Йиртқич нега тўдадошига овда ёрдам беради? Чунки ов бароридан келса, у ҳам ўлжали бўлади. Яъни, у ўзини ўйлагани учун бошқаларга ёрдам беради. Она кийик нега ўз боласини ҳимоя қилади? Чунки боласи нобуд бўлса, у насл қолдириш учун шу пайтгача қилган ҳамма уринишларини яна қайтаришга мажбур бўлади.

Ва аксинча – нега йиртқич ўз ўлжасига раҳм қилмайди? Чунки у шу ўлжа билан бола боқади. Нега кийик овдан қочганда бошқа кийикларга ёрдам бермайди? Чунки у бу билан ўзини асраб қолади ва кейинчалик насл қолдириш ва уни парвариш қилиш имконига эга бўлади.

Биз нега кимгадир яхшилик қиламиз? Ўзимизни яхши инсон деб билиш, ўзимиздан кўнглимиз тўлиши учун. Биз эгоист бўлганимиз учун алтруистлик қиламиз. Биз нега ўз манфаатимизни бошқалардан устун кўямиз? Чунки бу билан яқинларимиз фаровонлигини таъминлаймиз. Биз алтруист бўлганимиз учун эгоистмиз.

Жуда чалкаш гаплар, шундай эмасми? Соддалаштирамиз ҳаммасини. Бошқаларни ўйлаш керакми ёки ўзимизними деган

саволга жавоб топа олмаётган бўлсангиз, мана сизга буни аниқлаш учун икки тамойил.

Биринчиси – агар ўзингиздан кечиб, бошқаларга ёрдам бериш натижасидан сизга келган зарар бошқаларга келган фойдадан кам бўлса – бошқаларга ёрдам беринг.

Иккинчиси – агар ўз манфаатингизни кўзлаб қилган ишингиздан сиз топган фойда бошқаларга келган зарардан каттароқ бўлса – ўз манфаатингизни кўзланг.

Бу тамойиллар аслида бизнинг иккиламчи онгимизга табиий дастур қилиб ёзилган. Биз турли вазиятда кимгадир ёрдам беришга шу икки тамойил асосида қарор қиламиз. Масалан, кимнидир машина уриб юбориши хавфи бўлса ва биз буни кўриб турсак, иккиламчи онгимиз шу одамга ёрдам беришдан бизга эҳтимолдаги зарарни бир зумда ҳисоблайди ва биз ўзимиз англамаган ҳолда у одамни ҳалокатдан сақлаб қоламиз. Бунда иккиламчи онг ҳамма нарсани ҳисобга олади: биз турган жой, машина тезлиги, хавф остидаги одамнинг жуссаси, ҳолати, бизнинг жисмоний кучимиз ва ҳоказо. Агар бу ҳисоблашда бизга зарар катта бўлиб чиқса, иккиламчи онг танани карахт қилиб қўяди ва биз жойимиздан силжий олмай қоламиз. Шу боис ҳам бундай қалтис вазиятларда бир тўда одам шок ҳолатда қолади ва фақат бир-икки киши ёрдам беришга улгуради.

Бундай дастур ҳам табиат томонидан бизни асраш учун яратилган. Агар хатарли ҳолатда ўша ерда турган одамларнинг ҳаммаси ёрдам беришга уринса – улар бир-бирига халал беради ва ҳаммаси хавф остида қолади. Табиат бизга шу даражада мукамал дастурлар берганки, энг қулай жойда, энг маъқул ҳолатда турган одамгина ҳаракат қилади, қолганларни эса ўз онги хатардан сақлаб қолади.

Иккиламчи онг юқоридаги тамойилларга амал қилишга хатога йўл қўймайди. Лекин кундалик вазиятларда қарор қабул қилиш жараёнига ақл бошчилик қилади. У бировга ёрдам бериш қарорини ҳам муҳимлик ўйинига айлантиради. Масалан, ачиниш ёки ғурурга берилиб, кимгадир ёрдам берамиз. У одам эса бу ёрдамдан ҳеч бир наф топмайди. Натижада бизнинг ёрдам самарасиз кетади. Ёки шахсий муҳимликка берилиб, ўз манфаатимизни устун қўямиз. Натижада, биз топган фойда кўпчиликнинг катта зарари ҳисобидан

бўлади. Бундай ҳолатлар рўй бермаслиги учун одам сергакликни сақлаши, ўз қарорларининг натижасини яхши кўра билиши, бу натижалар учун масъулиятни ҳис қилиши лозим.

Сиз бу ҳаётга ўз манфаатларингиз учун курашиш ёки кимларгадир хизмат қилиш учун келмагансиз. Ҳаёт кураш ёки товон тўлаш эмас. Сиз бу ҳаётга кучли шахс бўлиб, бунёдкор эгоист ва бунёдкор алтруист бўлиш учун – қилган қарорларингиз билан бошқалар ва ўзингизга зарардан кўп фойда келтириш учун, мана шундан ўзингизни бахтли ҳис қилиб яшаш учун келгансиз. Шунини эсда тутсангиз, кериклик ҳам, эгиклик ҳам сизга яқин йўламайди.

ШАНБА

Бунёдкор куч

Фахр

Ватанга муносабат ҳақида гап кетганда фахр туйғуси алоҳида мавзуга муносиб. Биз ўзимиздан ва ўзликимиздан фахрланишни ёқтирган каби, ватанимиздан фахрланишни ҳам жуда яхши кўрамыз.

Аммо ҳар қандай фахр туйғуси ҳам бунёдкор бўлавермайди. Ҳар ким ўз шахсий кучига қараб турли хил фахр туйғусига берилади. Буни англаш учун, келинг, фахрнинг қандай турлари борлигини батафсил кўриб чиқсак.

Фахрнинг энг тубан кўриниши – бу кибрдир. Кибр ҳақида аввалги китобларда ҳам айтиб ўтилган. Кибр – одам ўзига, миллати ва халқига, ватанига асоссиз ортиқча баҳо беришидан келиб чиқади. Кимдандир нимададир устунлигини аниқ билмай туриб, ўзини бошқалардан юқори ҳисоблашдан келиб чиқади бу ҳолат.

Кибр – жуда ҳам кулгили туйғу. Аввалги китобларда унга шундай ўхшатиш берилган: кибр ҳиси худди катта опасининг кўйлагини кийиб олиб, ўзидан хурсанд бўлган қизча завқига ўхшайди. Ўзига ярашмаган – аслида уники бўлмаган буюкликни устига илиб олиб, ҳаммага кўз-кўз қилган одам атрофдагилар кўзига жуда кулгили кўринади.

Бугун халқимизнинг буюк ўтмишини ўзига либос қилиб кийиб олиб, ҳаммага жар солаётган «ватанпарварлар» кибрга берилган ожиз шахслардир. Ўзи ҳозирги пайтда халқ учун, яқинлари учун ҳеч бир фойдали иш қилмай туриб, тарихда ўтган буюк бобо-момолари ишлари билан мақтаниш – тан олайлик, жуда кулгили.

Шу ўринда бугун жамиятимизда авж олаётган ўзига хос «кибрбозлик» ҳолатини муҳокама қилиб ўтишимиз керак. Бугун халқимизнинг буюк ўтмишини, буюк аجدодларимизнинг қилган буюк ишларини гапириб (фақатгина гапириб) фахрланадиганлар кўпайган. Кўпчилик, нимагадир, буюк ўтмиш ҳақида оғиз кўпиртириб сўзлайдию – камдан-кам одам бугунимиз ана шу буюк ўтмишимизга

қанчалик монанд экани ҳақида ўйлайди. Аждодларимиз буюк ишлар қилган – буни ҳеч ким инкор эта олмайди – аммо биз уларга муносиб бўлиш учун нима қиляпмиз? Бир пайтлар Хоразмий, Беруний, Ибн Сино, Улуғбек ва Бобур каби улуғвор чинорлар ўсган бу боғда бугун нега ана шу улкан дарахтлар ҳақида мақтаниб юрган майсаларгина ўсяпти?

Мен буюк тарих билан қуруқ мақтаниш ҳолатига дуч келсам, бир гапни кўп таъкидлайман: **бугунги қолюқлигини буюк ўтмиши пардаси ортига беркитишга уринган халқ ҳалоқатга яқин боргандир.**

Кибрбозликка берилган одамлар яна бир мантиқсиз ишонч билан яшайди: тарихимиз буюк бўлгани учун, келажагимиз ҳам буюк бўлади. Бундай таъкид кибр ҳисиди мантиқий асос умуман йўқлигига яна бир далил. Бир пайтлар буюк дарахтлар ўсган боғни бугун майса босган бўлса ҳам – эртага у ерда яна улкан дарахтлар бўлишини таъкидлаш учун ҳақиқатдан юз ўгирган одам бўлиш керак. Эртага мева берадиган дарахтлар униши учун, бугун ерга керакли уруғларни қадаш керак эканини ҳар қандай фикри бутун одам яхши англайди.

Кибрнинг яна бир аломати шуки, унга берилган одам ўзи фахрланаётган қадрият ҳақида жуда кам нарса билади. Одамларни эътибор билан кузатсангиз, буюк ўтмишидан кибрланаётганлар халқимиз тарихини яхши билмайдилар. Буюк аждодлари билан мақтаниб, кибрланаётганлар ўша аждодлари асарлари, қилган ишлари, қолдирган ўғитларидан беҳабарлар. Ўша буюк сиймолар айнан кибр каби тубан одатдан нари юрганликлари сабаб ҳам улуғвор ишларга қўл урганликларини билишга уларнинг шахсий кучи етмайди.

Фахрнинг яна бир кўриниши – бу манманликдир. Манманликка одатда билимли одамлар берилади. Улар фахрланиш учун асосларни биладилар ва ана шу асос сабаб ўзларини кимлардандир устун ҳисоблайдилар. Тарихимизни яхши билиб, ўтмишдаги буюк аждодларимиз ишларини астойдил ўрганиб ҳам одам манманликка берилиши мумкин. Бошқа халқлар тарихи ва маданиятини ҳурмат қилмаслик, улар босиб ўтган йўл аҳамиятини

паст билиш – ўз бой тарихи сабаб, бошқаларга юқоридан туриб қараш миллий манманлик белгилари. Халқ манманликка берилган бўлса, демак унинг ожиз вакиллари кўп. Бундай халқ танноз қиздай охир оқибат ёлғиз яшашга, яккаланишга маҳкум.

Мен жуда қизиқ бир ҳолат гувоҳи бўлганман: манманликни ватанга ёки халқига меҳри деб адашганлар бошқа юртларда бу манманликни яна ҳам кучайтирадилар. Уйда қилмаган «ўзбек»лигини мусофир юртда қилгиси келиб қолади. Уйда қилмаган оқибатни бегона юртда истаб қолади. Бу ҳолат манман шахслардаги фахр туйғуси қанчалик мўрт эканини яққол кўрсатади: нотаниш муҳитга тушса, бу фахр туйғуси доимий боқувга ва қаровга муҳтож бўлиб қолади. Яъни, ўз юртида осонгина ўзидан фахрланган, бегона юртда шу ўзидан фахрланиш учун сабабларни тинимсиз ўзига эслатиб туришга эҳтиёж сезади.

Миллий манманликка берилган шахсларнинг яна бир мантиқсиз одати бор: улар миллатнинг ожиз вакилларини қабул қила олмайдилар. Улар ўзбеклар орасида ҳам турли хатоларга йўл қўядиган кучсиз одамлар борлигини тан олишни истамайдилар. Ўз ҳаётини бошқара олмаган ёки йўлдан адашган миллатдошларини кўрсалар – улардан нафратланишга тушадилар. Ва бу билан ўзларидаги фахр туйғуси қанчалик нисбий ва ишончсиз эканини ошкор қилиб қўядилар.

Ва ниҳоят, фахрнинг энг юқори кўриниши – бу ғурурдир. Кўпчилик кибр ва манманликни ғурур билан адаштиради. Одамлар ўзларида ҳаддан зиёд авж олиб кетган шахсий муҳимлик туйғусини ҳам «ғурур» ниқоби ортига беркитмоқчи бўладилар.

Мағрур шахс – шартсиз ва сабабсиз ғурурланади. У ўз халқи билан фахрланиш учун асос ҳам, сабаб ҳам изламайди. Унинг халқига бўлган меҳри миллатнинг буюк ўтмишига ҳам, бугун эришган ютуқлари ёки йўл қўйган хатоларига ҳам боғлиқ эмас. У халқидан шунчаки фахрланади. Мана шу миллий ғурур. Мана шу ватанни шартсиз севиш.

Ғурурли одам ўз тарихидаги қора кунлардан уялмайди. У ҳар қандай миллат тарихида ҳам хатолар, нотўғри қарорлар бўлишини билади. Бундай одам алоҳида шахс сингари бутун халқ ҳам ўз хатоларидан

тажриба орттиришини – юксалиб боришини билади. Мағрур одам халқи ўтмишда қилган хатолари ва улардан ўзига олган қимматли хулосалари билан ҳам фахрланади.

Ғурурли одам ўз тарихидаги улуғ ишлардан кибрланмайди. У инсон қилиши мумкин бўлган ҳар қандай буюк иш камтарона меҳнат эвазига амалга ошишини билади. Бундай одам ўз миллатини бошқалардан буюкроқ ёки устунроқ билгани учун эмас – халқи ҳеч кимникига ўхшамаган, ҳеч кимники билан таққослаб бўлмайдиган ўзига хос йўл босиб ўтгани учун яхши кўради.

Фахрнинг бу уч кўринишини бир-биридан ажратиш жуда осон. Буни спортга мухлислик қилишда яққол кўриш мумкин. Кибрли одам ўзбекларнинг ҳам ўз спорти, терма жамоаси ва чемпионлари борлигидан фахрланади. Ваҳоланки, у ўзбек спорти, терма жамоа аъзолари, улар эришган ютуқлар ҳақида жуда кам нарса билади. У, шунчаки, фахрланиш ёқимли бўлгани учун миллий спортчиларидан фахрланади.

Манман одам терма жамоа кимнидир ютса, кимдандир устун келсагина улардан фахрланади. Унга жамоанинг меҳнати эмас – ном ва фахр берадиган ютуқ муҳим. Бордию спортчилар кимгадир ютқазиб қўйса, улар ўзларини камситилган ҳис қиладилар. Уларнинг миллий спорт билан фахрланишлари беллашув натижасига боғлиқ.

Ғурурли одам миллий спорти, спортчилари билан ҳар қандай ҳолатда фахрланади. Унинг ҳурмати ғалабага эмас – терма жамоанинг меҳнатига қаратилган. У спортчини миллионлаб ёшларга соғлом турмуш тарзи билан ўрнак бўлгани учун қадрлайди. Спортчининг мусобақадаги ғалабасидан ҳам, мағлубиятидан ҳам бирдек фахрланади.

Ватанга бўлган меҳрингизни кибр ва манманликдан ҳоли қилсангиз – қолгани соф ғурур туйғуси бўлади. Кучли шахсга ўз халқини севиш учун буюк тарих ёки номдор аждодлар каби асос керак эмас. Кучли шахс ўз халқидан юксалиши ёки тушиши, буюклиги ёки қолақлиги, ғолиб ёки мағлублигидан қатъий назар фахрланаверади. Кучли шахснинг миллий ғурур туйғуси ҳам кучли ва ҳақиқий бўлади.

Шахсий ўсиш ва таълим

Мен аввалги туркумдаги китобларда ҳам билим ва маълумот ҳақида кўп гапирганман. Бу икки тушунча кўпинча бир нарса деб билиниши хато эканини сизга етказишга ҳаракат қилганман. Мана энди шу хулосаларни жамият миқёсида қўллашга уриниб кўрамиз.

Нима деб ўйлайсиз: юртимизда ҳар бир одам олий маълумотли бўлса, жамиятимиз кучлироқ бўлармиди? Тасаввур қилинг, мактабда ҳамма беш баҳога ўқиса, ҳар бир ўқувчи ҳар бир фанни аъло даражада билса – бундан кучли шахслар сони кўпаядими? Бундан бахтлилар сони кўпаядими?

Бугун орамизда кўп нарсадан хабардор ёшлар кўп. Улар жуда кўп нарса ҳақида кўп маълумотга эга. Ҳуқуқшунослик йўналиши бўйича ўқишга кириш учун олийгоҳга тайёрланган йигит сизга тарихда қайси воқеа қайси йил ва қайси кунда бўлганини ўйланмасдан айтиб беради. Шифокорликни мақсад қилган қиз ҳужайра қисмларини тўхтамай санаб бера олади. Лекин бундай «маълумот омборлари» энг асосий нарсага эга эмаслар: **уларда яратувчанлик йўқ.**

Тарихни ёддан билган йигит миясининг улкан сарҳадларини эгаллаб ётган бу маълумотлардан фойдаланиб, фойдали ва амалда қўлласа бўладиган ғоялар айта олмайди. Ҳужайра тузилишини сурат каби чизиб беришни билган қиз ҳам ана шу ҳужайра саломатлигини таъминлаш учун янги усул таклиф қила олмайди.

Интернет каби технологиялар борган сари оммалашиб бораётган замонда бундай «тирик энциклопедиялар»дан ҳеч қандай наф йўқ. Истаган одам деярли истаган маълумотни интернетдан излаб топиши мумкин. Хўш, бизнинг жамият нега эртага ҳеч кимга керак бўлмай қоладиган кадрларни етиштиряпти?

Ўз ҳаёти учун бошқаларни ёки давлатни масъул деб биладиган одам бундай саволга осонгина жавоб топади: «Замон шунақа. Керакли фанлардан керакли маълумотларни ёддан билмасанг, ўқишга кира олмайсан. Ўқишга кирмасанг, дипломсиз қоласан. Дипломсиз эса ҳеч кимга керак эмассан». Бир қарашда бу жуда мантиқли гаплар. Лекин, келинг, биз бу саволга жиддийроқ қараб кўрамиз.

Нега биз мактабга борамиз? Асосий билим ва кўникмаларга эга бўлиш учун. Мактаб бизга хат-савод ва ҳисоб-китоб каби элементар кўникмаларни беришдан ташқари, бизда жамоа аъзоси бўлиш ва одамлар билан мулоқот қилиш одатларини ҳам шакллантиради. Кўпчилик ота-она боласини номдорроқ мактабга берса, у билимлироқ бўлади деб ўйлайди. Аммо сизга бир сирни очаман: **мактаб ҳеч кимга билим бермайди**. Мактаб фақат маълумот беради.

Ўқитувчилик касбини фахр билан эгаллаб юрганлар менинг бу таъкидимдан ғазаби келмай туриб, бу билан нима демоқчи эканимни тушунтириб берай.

Дейлик, биринчи синфга 25 ўқувчи йиғилди. Уларга устозлари ҳарфларни қандай таниш ва сонларни қандай санаш ҳақида *маълумот* берадилар. Ўқувчиларнинг ҳар бири бу маълумотни бир хил олади: ҳаммаси ўқитувчи уларга доскада ёзиб ёки оғзаки айтиб узатаётган маълумотни қабул қилиб олади. Лекин ҳар бир ўқувчи бу маълумотни турлича ишлатади: бири бу маълумотни устоз ҳаракатларини такрорлаш учун ишлатади ва унга эргашиб, ёзишни ўрганади. Бошқаси иккита олма ёнига яна битта олма қўйиб, уларни санаб кўриб, иккига бир қўшишни амалда санаб кўради. Баъзилар эса устоз берган маълумотни биринчи эшитганда хотирага улгурганча жойлайди ва қайтиб уларга мурожаат қилмайди.

Биринчи тур ўқувчилардан ажойиб хаттотлар чиқади: улар етарлича узоқ машқ қилса, чиройли ҳуснихат эгаси бўладилар. Бундай ўқувчилар бир кўникмани эгаллаб, уни мукаммал даражага олиб чиқа оладилар. Улардан ҳамма нарсани жой-жойида қиладиган мутахассислар етишиб чиқади.

Иккинчи тур ўқувчилардан тенги йўқ ҳисобчилар чиқади: уларда вақт ўтиб, ҳисоб-китобни тез ва сифатли бажарадиган қобилият шаклланади. Бундайлардан катта ҳажмдаги маълумотларни қайта ишлай оладиган кучли мутахассислар чиқади.

Учинчи гуруҳ эса мактабда олган маълумотидан ҳеч бир наф топмайди: улар кейинчалик бу бўшлиқни ҳаётда бир нима ўрганиб тўлдиришга мажбур бўладилар. Бундайлар ҳар бир нарсани мажбур

бўлганда ва кези келганда ўрганадилар. Бундай тур одамлардан тижоратчи ва тадбиркорлар чиқади.

Юқоридаги уч тоифа атиги бир мисол. Лекин уларнинг умумий жиҳати шуки, уларнинг ҳеч бири мактабда *билим* олмайди. Уларнинг ҳар бири мактабда олган маълумотини ҳар хил усулда ишлатади. **Билимни уларнинг ўзи топади.**

Мактаб бизга уй қуриш учун ҳамма хом ашёни беради: қум, ёғоч, ғишт ва ҳоказо. Лекин мактаб бизга уйни қандай қуришни ўргатмайди. Ўргата олмайди ҳам – чунки бир одам бошқасига фақат маълумот бериши мумкин, билим эмас. Мактаб берган хом ашёларни нима қилишни биз ўзимиз танлаймиз.

Бугун кўпчилик яхши мутахассис бўлиш ва мақсадларига эришиш учун мактабда фақат учта фанни яхши ўқиш етарли деб ўйлайди. Чунки шу уч фандан олинган маълумотлар унга олийгоҳ эшигини очиб беради. Лекин уйни фақат учта хом ашёдан фойдаланиб қуриб бўлмайди: бордию бир нима қилиб қурилса ҳам, бундай уй узоққа ярамайди. Қуруқ маълумот билан эса олийгоҳ имтиҳонидан ўтишдан бошқа ҳеч нарсага эришиб бўлмайди. Инглиз тилида юзлаб сўзларни ёддан билса ҳам, уларни ишлатиб, бир маънили гап айта олмайдиганлар қанча. Бундай одамлар маълумотни билим деб хато тушунадилар ва билим ўрнига маълумотни овлаш билан овора бўладилар.

Маълумот билимга айланмаса, ундан ҳеч бир наф йўқлиги ҳақида аввалги китобларда кўп айтганман. Бунга ортиқча тўхталмаймиз. Лекин билимга эришиш билан маррага етилмайди. Билимни эгаллагандан сўнг, ана шу билимни ишлата билиш керак.

Мен жуда оддий мисол келтираман. Менга кўпчилик турли нарсалар таърифни сўраб мурожаат қилади. Мен уларга буни мустақил излаб топишни айтаман. Баъзилари бундан хафа ҳам бўлади: сўраб ўрганишни нимаси ёмон деб ғашланади. Бировдан маълумот сўраб олишнинг ҳеч бир ёмон жойи йўқ. Лекин, ўйлаб кўринг – шу одамлар, масалан, интернетда кўп нарса ҳақида маълумот излаб топиш ва ўқиш мумкинлигини бир пайтлар ўрганган. Лекин улар ана шу билимларини ишлата олмайдилар. Эски билимларини ишлата

билмаган одамларга янги маълумотни бериш учун эса мен вақтимни сарфламасликни танлайман.

Мен билган кўп ёшларда бугун топилмайдиган фазилат – яратувчанлик асосида айнан билимни ишлата олиш қобилияти туради. Яратувчанлик етишмаслигига эса бошқа бир ажойиб фазилат тақчиллиги сабаб – қизиқувчанлик. Биз билимни эгаллагандан сўнг, саволлар беришдан тўхтаيمиз. Билганимиз бизга етарли туйилади. Ҳисоб-китобни ўргандикми – шу билан куним ўтаверади деймиз. Албатта, мураккаб ҳисоб-китобларни бажариб ҳам яшайверасиз. Лекин бир кун келиб бу ишни сиздан юз марта тезроқ қиладиган компьютер яратилса – тамом, сиз ҳеч кимга керак бўлмай қоласиз.

Мактаб ёки олийгоҳ сизни билимли қила олмайди. Давлат ҳам, буни қанча истамасин, сизни билимли қила олмайди. Сиздан бошқа ҳеч ким сизга билим бера олмайди. Билимни бериб бўлмайди – уни фақат олиш мумкин. Билим ўзингиз уни бориб эгалламагунча, сизники бўлмайди. Уни эгаллагандан сўнг ҳам изланишдан – саволлар беришдан тўхтаманг. Чунки изланишдан тўхтаган одам ўсишдан тўхтайдди. Ўсишдан тўхтаган дарахт эса ҳеч бир боғда азиз эмас, ҳеч кимга керак эмас.

Бешинчи қатлам

Шахсинг давлатга бўлган муносабатида ватанпарварлик туйғуси алоҳида ўрин тутаяди. Ҳар хил одам ватанпарварлик деганда ҳар хил нарсани тушунгани билан, кўпчилик бу туйғуни ватанга меҳр деб таърифлайди.

Меҳр нима ўзи? Уни қандай таърифлаш, қайси сўз билан баҳолаш мумкин? Унинг манбаси қаерда? Уни фикр билан қамраб бўладими? Аввалги китобларда меҳрга таъриф беришга уринганмиз. Лекин бу мавзуга яна ва яна қайтишга мажбурмиз. Бу сафар бизни қизиқтирган савол: меҳрнинг қандай даражалари бор? Келинг, бу бобда шу ҳақида фикр юритиб кўрамиз.

Қадимги салтанатлар қурган пирамидалар ҳақида ҳамма билади. Уни тошлардан қават-қават қўйиб қуришган. Асосдаги қатлам энг

катта, унинг устидаги кичикроқ, кейингиси яна ҳам кичик. Шу зайлда сўнги тош энг юқорига қўйилгунча эҳром қад кўтариб борган.

Одамнинг дунё ва унинг таркибий қисмларига бўлган муносабатини ҳам худди шундай пирамидага ўхшатса бўлади. Ҳар қалай, қарашлари тўғри ва кўнгли кенг бўлган одам шундай иш тутати.

Бизнинг меҳр пирамидамизнинг энг катта – пойдевор қатлами – бу борлиқни яратган буюк қудратга меҳр. Бутун коинот, ундаги галактика ва юлдузлар, борки модда ва қувватни бор қилган қудратга меҳр – бу бирламчи меҳр. Кўп фалсафа ва таълимотлар худо бу борлиқни меҳр кучи билан яратганини айтади.

Иккинчи қатлам – бу ана шу қудрат яратган борлиқни севиш. Бу илмни севиш дегани. Биз яшаб турган дунё, унинг сирларини билишга интилиш. Улкан юлдузлардан тортиб, энг майда заррачаларгача бизга кўплаб сирларни очишга тайёр – биз фақат излансак бўлгани. Ана шу сирларни қанча кўп билсак, яратувчи қудратнинг маҳорати, у бор қилган оламнинг мукамаллигини яхшироқ англаймиз. Бу илмлар бизга яратувчига бўлган меҳрни кучайтиришга ёрдам беради.

Учинчи қатлам – шу борлиқда аҳд кучи билан тақдирланган мавжудотларга меҳр билан муносабатда бўлиш. Борки тирик жон бу оламда ўз ўрнига ва вазифасига эга – табиатда ҳеч нарса сабабсиз ва натижасиз бўлмайди. Ана шу гўзалликни кўра билиш, ўсимлик ва ҳайвонларга, қанотли ва сузгичли жонзотларга меҳр ва холислик билан муносабатда бўлиш – оддий инсонийлик белгиси. Яратганга меҳр у бор қилган барча жонзотларга меҳр орқали ифода этилади.

Кейинги қатлам – одам наслига меҳр. Кимлигидан қатъий назар, ҳар кимни инсон сифатида қадрлай билиш, асосли ёки асоссиз бирор кимсага нафрат ва ғайирлик билдирмасликни назарда тутати бу меҳр. Ирқи, миллати ёки динига қараб одамларни қоралаш – бутун борлиқни муштарак қилиб турган меҳр қудратига хиёнатдир. Инсон наслига меҳри йўқ одам яратганга ҳам меҳрсиздир.

Меҳр пирамидасидаги бешинчи қатлам – ўз халқига меҳр. Бу биз билан бир мамлакатда яшаётган, ўз меҳнати билан жамиятимизга фойда келтираётган ҳар бир ҳамюртимизга меҳр. Бунда ҳам

одамнинг на дини ва на миллати аҳамиятга эга – токи у шу юрт фуқароси экан, бизнинг ҳурматимиз ва меҳримизга лойиқ. Халқпарварлик, менинг назаримда, ҳақиқий ватанпарварлик. Ватан – бу харитадаги чизиқлар билан ажратилган ер бўлаги эмас. Ватан – бу шаҳар қишлоқлар, далалару тоғлар ёки табиий бойликлар эмас. Ватан – бу ана шу мамлакатга бошчилик қилаётган давлат эмас. Давлат келади ва кетади, унинг юзи доим ўзгаради. Ватан – бу шу ҳудудда яшаётган халқ. Хариталар қандай чизилмасин, раҳбар ким бўлмасин – халқ ўзлигича қолади. Юртдан узоқда юрган одам еру сувни эмас – одамларни қумсайди. Кўнглига яқин, унга меҳр бериб меҳр олган одамларни соғинади. Албатта, ер-сув, боғ-далаларнинг моддий қиймати бор. Лекин ҳақиқий маънавий (номоддий) бойлик – халқдир. Ватанни севмоқ – ўз халқини севмоқ имондандир.

Шу ерда бир нарсани яхши тушуниш зарур: халқни яъни ватанни севиш уни бошқа халқлар ва юртлардан устун қўйиш ҳисобига бўлмаслиги даркор. Бундай севги – нисбий севги, бундай меҳр – шартли меҳр. Бундай меҳрни ўз халқини севиш учун асос излайдиганлар кўнглида олиб юради: асос топса, севади, бўлмаса – йўқ. Ватанга меҳр – мутлақ бўлиши, ҳеч кимга қиёсланмаслиги, ҳеч шартга боғланмаслиги керак. Худди яратганни шартсиз севгандек – ватанни ҳам шартсиз севиш лозим.

Меҳр пирамидасидаги олтинчи қатлам – бу яқинларга бўлган меҳр. Оила аъзоларимиз, дўст-дугоналаримизга шартсиз меҳр бера олишни назарда тутаяди бу поғона. Бугун ота-она ва фарзандлар, ака-ука ва опа-сингиллар, биродарлар ўртасидаги муносабатлар борган сари тобелikka айланиб қолмоқда. Фарзанднинг ота-онага меҳри уларнинг болани қанчалик яхши таъминлашларига қараб белгиланяпти. Ота-онанинг фарзандларга меҳри болалар қанчалик уларнинг измида бўлишига қараб ўлчаняпти. Жигарлар ўртасидаги меҳр ҳам моддий манфаатларга асосланяпти. Турмуш ўртоқлар бир-бирини шартсиз севишни билмаяпти ва оилалар бузиляпти. Буни фақат меҳрни шартлар ва манфаатлардан тозалабгина ўнглаш мумкин.

Ва ниҳоят, еттинчи – энг кичик ва энг сўнги қатлам – бу одамнинг ўз-ўзига бўлган шартсиз меҳридир. Бу меҳр ҳақида аввалги

китобларда кўп нарса айтилган. Қўрқув ва шубҳалардан ҳоли бўлиш, комплекслар ва шахсий муҳимликни жиловлаш, илм овлаш ва соғлом ҳаёт тарзига амал қилиш – ўзимизга бўлган шартсиз меҳр белгилари.

Баъзи одамларда бир меҳр бошқасига зид чиқиб қолади. Масалан, яратувчига бўлган «меҳри» (бу сўз қўштирноқ ичида ёзилишга тўлиқ ҳақли) кимнидир одам ҳаёти ва тинчлигига тажовуз қилишга ундайди. Ўз заиф эътиқоди сабаб, у яқинларига зулм қилади, халқига иснод, инсониятга кулфат келтиради. Бундай одам бу борлиқни меҳрдан ва меҳр билан яратган қудрат ҳеч қачон қаҳр ва бузғунчиликка ундамаслигини – ҳар қандай яратувчи куч бузғунчи кучни қоралашини эсдан чиқаради.

Бундай шартли меҳр зиддиятлари ҳаммамизда бўлади. Оиламизга меҳрни халққа меҳрдан устун биламиз ва одамлардан юлиб бўлса ҳам, оиламиз манфаатини таъминлаймиз. Ёки ўзимизни шартли севиб, худбинликка бериламиз ва ўз фойдамиз учун бошқалар манфаатини оёқости қиламиз. Бундай ҳолатларда одамда меҳрдан асар ҳам бўлмайди – бундай одамнинг хатти-ҳаракатларини шахсий ва ташқи муҳимлик бошқаради. Бундай шахснинг иродасини манфаатпараст ақл тўлиғича эгаллаган ва унинг юрагида меҳрга жой қолмаган.

Бу гапларнинг ҳаммаси баландпарвоз туйилиши мумкин. Лекин амалда иш беришига қараб, ўзингиз бу фикрларни элақдан ўтказиб олаверасиз. Худони яхши кўрган у яратган олам ва у яратган бошқа жонзотларни ҳам яхши кўради. Мана шу билан у яратувчи қудратга бўлган меҳрини ифода этади. Яратганга муҳаббат тоат-ибодат ёки диний амал билан юзага чиқмайди. Яратганга меҳр илмга ишқ, борлиққа ишқ, борки тирик жонга ишқ, инсонга ишқ ва ўз қалбига ишқ билан юзага чиқади. Шу боис ҳам бизга кўнгил берилган.

Халқпарвар бўлинг – ўз юртдошларингизни навларга ажратмай яхши кўришни ўрганинг. Одамлари халқпарвар бўлган жамият очарчилик ҳам, ночорлик ҳам кўрмайди. Одамлари илмпарвар бўлган жамият буюк кашфиётлар қилади. Одамлари яратганни шартсиз севган жамият ҳаммага маънавий ибрат бўлади. Бундай халқ, бундай жамият – бундай давлат яратганнинг ҳам,

яратилганларнинг ҳам раҳматига сазовор бўлади. Оддийгина меҳрнинг қудрати – коинотдаги ягона чекланмаган қудрат.

ЯКШАНБА

Бахт

Мана, қадрли дўстим, бу галги суҳбатимиз ҳам ниҳоясига етди.

Бу суҳбатимиз жуда жиддий бўлди. У жуда қизғин мавзуларга тегиб ўтди. Баҳсли фикрлар кўп айтилди. Аммо бу қийинчиликлардан биз омон ўтдик. Фикрларимиз кенгайди, сергаклигимиз ошди.

Давлат билан муомаламизни равонлаштиришни ўргандик. Фуқаро сифатида ўз ўрнимизни тўғри англашга, бунда муҳимликка ёки комплексларга берилмасликка одатландик. Давлатдан кўрқиш эмас – уни ҳурмат қилиш кераклигини тушундик.

Халқимизни севишни, унга нисбатан холис бўлишни – халқ сифатида кучли бўлиш, яқдил бўлишнинг афзалликларидан бохабар бўлдик. Ватанпарварлигимиз – ҳақиқий ватанпарварлигимиз кучайди. Миллий ғуруримиз муҳимлик доғларидан тозаланди.

Ушбу ютуқларга сиз каби мен ҳам суҳбат давомида эришдим. Менга ушбу машаққатли йўлда ҳамроҳ бўлганингиз учун сиздан чексиз миннатдорман.

Раҳмат сизга.

Муаллиф ҳақида

Исми-шарифим – Жавлон Жураев

Мутахассислигим – иқтисодчи

Қизиқишларим – фалсафа, амалий психология, жамиятшунослик, ахборот технологиялари, адабиёт, тиллар, муסיқа, тасвирий санъат

Интернет саҳифам – www.juraev.uz

Эмаил манзилим – dilpora@gmail.com

Агар китоб сизнинг шахсий ўсишингизга оз бўлсада ҳисса қўшган бўлса – уни маъқул топган дўстларингизга тавсия этинг. Бу каби билимлар ҳар кимга дахлдор ва улардан фойда топишга ҳар ким ҳақли. Ишонинг – атрофимизда кучли шахслар қанча кўп бўлса, ҳаётимиз шунча ёрқин бўлади.